Pierre Grimal

Viața în Roma antică

10

Civilizații

CORINT

Redactor: Clara Cosmineanu

Tehnoredactare computerizată: Mihaela Dumitru

Coperta: Walter Riess

Pierre Grimal
LA VIE À ROME DANS L'ANTIQUITÉ
© Presses Universitaires de France, 1944
14e édition: 1998, janvier

Toate drepturile asupra prezentei versiuni în limba română sunt rezervate Editurii CORINT

ISBN: 973-653-077-9

PIERRE GRIMAL
Profesor emerit la Universitatea Paris-Sorbona

VIAŢA ÎN ROMA ANTICĂ

Traducere şi note:
Delia Moisil

Prefaţă:
Eugen Cizek

CORINT
Bucureşti, 2000

DE ACELAŞI AUTOR

Les jardins romains. Essai sur le naturalisme romaine, Paris, Fayard, ed. a 3-a, 1990.
Dictionnaire de la mytologie grecque et romaine, Paris, PUF, ed. a 7-a, 1932.
La mytologie grecque, Paris, PUF, ed. a II-a, 1982, coll. „Que sais-je?", nr. 582.
L'art des jardins, Paris, PUF, ed. a 3-a, 1974, coll. „Que sais-je?", nr. 618.
Les villes romaines, Paris, PUF, ed. a 6-a, 1983, coll. „Que sais-je?", nr. 657.
La civilisation romaine, Paris, Arthaud, ed. a 4-a, 1970.
L'amour à Rome, Paris, Belles Lettres, ed. a 2-a, 1979.
Le guide de d'étudiant latiniste, Paris, PUF, 1971
Le siècle d'Auguste, Paris, PUF, ed. a 5-a, 1977, coll. „Que sais-je?", nr. 676.
La littérature latine, Paris, PUF, ed. a 3-a, 1982, coll. „Que sais-je?", nr. 327.
Tacite, Paris, Fayard, 1991.
Sénèque, Paris, Fayard, 1991.
Marc Aurèle, Paris, Fayard, 1991.
Mémoires d'Agrippine, roman, Paris, Ed. de Fallois, 1992.
Pompéi. Demeures secrètes, Paris, Imprimerie nationale, 1992.

PREFAŢĂ

Prefaţez pentru a treia oară una dintre traducerile româneşti ale cărţilor regretatului profesor Pierre Grimal, în cea dintâi, apărută în 1973, prezentându-l pe autorul «Civilizaţiei romane» ca pe un *princeps philologorum*. Cei poate douăzeci de ani care au urmat, marcaţi de numeroasele cărţi ale profesorului, nu au făcut decât să confirme această caracterizare, Pierre Grimal numărându-se, alături de sir Ronald Syme, Viktor Pöschl, Karl Büchner şi Ettore Paratore, printre monştrii sacri ai studiilor asupra Antichităţii, care au trăit în secolul nostru.

L-am cunoscut personal pe profesorul Pierre Grimal, el fiind preşedintele comisiei care mi-a decernat, la Lyon, titlul de doctor în litere. Am apreciat nu numai profunzimea cunoştinţelor şi enorma activitate ştiinţifică, dar şi energia fizică şi spirituală, inteligenţa sclipitoare, caracterul drept şi amabilitatea înveterată în relaţiile cu elevii lui.

Nu pot rezuma, în câteva rânduri, zecile de cărţi de exegeză, sutele de articole ştiinţifice, ediţiile de texte, îndreptarele pentru studenţi, traducerile şi lucrările de popularizare ale regretatului *magister*. Pierre Grimal a debutat printr-o carte – la origine teză de doctorat – intitulată *Les jardins romains*, apărută într-o primă ediţie în 1944.

Se impune însă să menţionez cu prioritate numeroasele cărţi, articole şi traduceri hărăzite lui Seneca, fundamentală fiind, desigur, *Sénèque ou la conscience de l'Empire*, apărută în 1978 la Paris, la editura Les Belles Lettres, şi reeditată, de editura Fayard, în 1991. Pierre Grimal a fost, fără îndoială, cel mai bun cunoscător al operei şi gândirii acestui filosof şi scriitor roman, la care trebuie adăugate şi multe alte monografii destinate să exploreze cele mai diverse aspecte şi creaţii literare ale Antichităţii. Consemnăm numai amintita *La civilisation romaine* (Paris, 1964), *Le siècle des Scipions* (Paris, 1975), *Le lyrisme à Rome* (Paris, 1978), *Cicéron* (Paris, 1986) – o excelentă monografie, care îşi aşteaptă încă traducătorul român –, *Tacite* (Paris,

1990), *Marc Aurèle* (Paris, 1991), *La littérature latine* (Paris, 1994). În ultimii ani ai vieţii, marele cunoscător al Antichităţii şi-a consacrat eforturile unor cărţi prin excelenţă de factură literară.

Până în prezent, au fost traduse în limba română cel puţin patru cărţi ale lui Pierre Grimal. Mă refer, în primul rând, la *Civilizaţia romană*, apărută în 1973 în colecţia «Biblioteca pentru toţi», la Editura Minerva, tălmăcită şi prefaţată de autorul acestor rânduri, după care au urmat *Seneca sau conştiinţa Imperiului,* tradusă de Barbu şi Dan Sluşanschi (Editura Univers, 1992), *Literatura latină*, tradusă de Mariana şi Liviu Franga, şi *Tacit*, tradusă de Gabriela Creţia şi Lidia Cotea, cele din urmă publicate, amândouă, la Editura Teora, în 1997 şi, respectiv, 2000.

Cartea de faţă, a cărei traducere o datorăm doamnei Delia Moisil, face o prezentare, într-o formă condensată, a vieţii private şi cotidiene a romanilor, cu alte cuvinte se referă la subiecte aflate în atenţia cercetărilor istorice ale ultimelor decenii. Profesorul Grimal reia şi dezvoltă aici observaţii asupra acestor teme, enunţate în *Civilizaţia romană*, însă în cadrul unei investigaţii cronologice întinse de la începuturile Romei până în epoca Severilor. Este meritul editurii de a oferi publicului nostru tălmăcirea unei cărţi importante, în ciuda dimensiunilor ei reduse.

*

În încheierea acestor rânduri, gândul meu se îndreaptă cu pietate spre amintirea atât de vie a profesorului Grimal. A murit de puţină vreme; pentru mine, personalitatea şi opera acestui genial savant nu vor pieri niciodată. Totuşi, nu pot să nu scriu, referindu-mă doar la trupul lui pământesc, „odihnească-se în pace!".

Eugen Cizek

INTRODUCERE

Istoria poporului roman şi a civilizaţiei sale se întinde pe durata unui mileniu. Fie că acceptăm sau nu data tradiţională atribuită fondării Romei, 753 î.Hr., obiectele cele mai vechi găsite de arheologii moderni urcă până aproximativ în secolul al VIII-lea î.Hr. Mulţumită lor, putem să întrevedem deja ceea ce putea însemna viaţa cotidiană a acestor îndepărtaţi locuitori ai Latium-ului.

Când Roma pierdea, la începutul secolului al IV-lea d.Hr., titlul şi rangul său de singură capitală a lumii civilizate, trecuseră aproape douăsprezece secole de la obscurele sale începuturi. Aşa încât este zadarnică pretenţia de a fixa o imagine unică despre ceea ce trebuie să fi fost viaţa privată a romanilor. La fel de zadarnică cum ar fi aceea a unui istoric al viitorului care ar amesteca, într-o unică perspectivă, elemente împrumutate din Galia lui Carol cel Mare, din Franţa dinastiei de Valois, cu cele din perioada lui Ludovic al XIV-lea şi a lui Napoleon al III-lea. Chiar dacă admitem că densitatea faptelor nu este aceeaşi de la un mileniu la altul şi că, aşa cum se spune, istoria se accelerează, nu e mai puţin evidentă distanţa dintre colibele de pe Palatin, unde, probabil, regele Romulus revenea seara cu trupele, şi palatul imperial, ale cărui fundaţii au fost puse în acelaşi loc, aproape opt secole mai târziu, de către Tiberius. Mare este şi distanţa care separă Roma de la începuturile Imperiului de Ravena vremurilor din urmă ale acestuia. Dacă evenimentele politice, militare şi economice au bulversat structura lumii pe parcursul acestei istorii, viaţa cotidiană a oamenilor, care au fost martorii şi actorii acestei evoluţii, n-a putut să nu cunoască şi ea transformări profunde. Bogăţia unui popor,

importanţa comercială, intensitatea schimburilor, valoarea monedei sale au avut o influenţă evidentă asupra modului său de viaţă. Toate acestea sunt determinate, la rândul lor, de întinderea Imperiului, de luptele pe care trebuia să le poarte împotriva rivalilor, de însăşi structura societăţii.

La drept vorbind, nu există nici o barieră între cele două istorii: marea istorie, care se ocupă de războaie şi revoluţii şi cealaltă, al cărei obiect e poate mai modest, dar şi mai intim, şi care pătrunde mai adânc în cunoaşterea psihologiei şi a oamenilor înşişi. Vom vedea, spre exemplu, cum victoriile repurtate de către romani asupra regatelor din Grecia, în secolul al doilea î. Hr., vor transforma într-un mod profund şi ireversibil felul lor de viaţă. Dar această transformare la rândul său nu va rămâne fără efect asupra sistemului statal în întregime: vechile credinţe, principiile care conduc pe cel aflat la putere, idealul cetăţii în întregime au fost puse în discuţie şi poate nu este o exagerare să pretinzi că istoria lumii a fost schimbată în ziua în care grecii i-au învăţat pe cuceritorii lor arta de a se ospăta mai bine. Reflectare a unei situaţii economice şi sociale date, viaţa particulară este, în acelaşi timp, o cauză printre toate cele care influenţează psihologia unui popor. În acest context socio-economic cu transformările profunde pe care le produce, nu poate fi ignorat nici de romani. Poate că i-au cam exagerat importanţa şi au văzut cauze acolo unde era vorba mai ales despre efecte şi simptome. Moraliştii lor au vorbit adesea, cu patimă, împotriva luxului *lipsit de moralitate*. Cato[1], care a fost cenzor exact în vremurile în care a intervenit această revoluţie

[1] Cato cel Bătrân (Marcus Porcius Cato Maior, 234-149 î.Hr.) om politic şi scriitor roman. Consul (195 î.Hr.) şi cenzor (184 î.Hr.) de o severitate rămasă proverbială. Este autorul primei opere istorice scrise în limba latină („Origines") şi al unui tratat de agricultură. (n.red.)

în viaţa cotidiană, a încercat să exercite o influenţă asupra a ceea ce el considera a fi decadent, interzicând cutare sau cutare practică pe cale să se instaureze: limitează greutatea bijuteriilor pe care le poartă femeile, reglementează alcătuirea banchetelor sau preţul sclavilor. Două secole mai târziu, împăratul Augustus se va opune portului unor veşminte mai lejere şi va impune tuturor celor care apăreau în Forum să îmbrace veşmântul pe cât de tradiţional, pe atât de incomod, care era toga. A încercat de asemenea, la fel de zadarnic, să limiteze moda locuinţelor somptuoase, înconjurate de imense grădini. Periodic, lumea romană a cunoscut astfel de *legi de înfrânare a luxului,* al căror scop imediat era reducerea volumului de cheltuieli făcute de către particulari şi a căror intenţie îndepărtată era de a restaura, mulţumită unui mod de viaţă mai simplu, o morală care se clătina. Însă, nu se înfiripă un curent atât de puternic, câtă vreme o bogăţie naţională sporită atrage la sine tezaure adunate de secole din aproape întreaga lume. Legile îndreptate împotriva luxului au rămas neputincioase, iar morala romană nu a putut să scape fatalelor influenţe economice.

Viaţa privată a romanilor avea, trebuie să o recunoaştem, o reputaţie destul de proastă. Câteva exemple o demonstrează. Ospeţele lui Lucullus, orgiile neroniene au fost suficiente pentru ca moraliştii să condamne în întregime un popor şi douăsprezece secole de istorie. Oratoria, perfidiile calculate ale istoricilor sunt, în bună măsură, responsabile de aceste defăimări. Dar nu este posibil să acceptăm o judecată a lor fără drept de apel. Cel mai adesea atacat este luxul mesei. Bucătăreselor marilor case li se reproşează că procură, cu preţul aurului şi din cele mai îndepărtate ţări, bucate preţioase. Dacă privim mai îndeaproape, vedem că aceste bucate

preţioase şi imorale sunt stridiile, ciupercile, peştii din Adriatica sau gâştele din Galia. O masă burgheză din secolul nostru ar părea cu totul perversă acestor cenzori antici! Dar cel mai adesea, exemplele pe care le-am citat – şi pe unele le vom întâlni, pe parcurs – nu au în vedere decât câteva extravaganţe celebre. Indignările virtuoase dovedesc însă că partea cea mai numeroasă a romanilor se hrănea la un preţ mai mic.

Roma a păstrat, faţă de moravurile cotidiene, o atitudine singulară: niciodată nu s-a lăsat în voia bogăţiei sale fără remuşcări. Aceasta se datorează probabil rapidităţii cu care s-a ridicat. Fără tranziţie sau aproape fără, o vedem trecând de la rangul de târguşor italian la cel de capitală mediteraneană, iar cuceritorii îşi amintesc încă de vremurile *în care erau săraci.* Va trebui ca moravurile celorlalte mici cetăţi italiene, rămase fără vreo însemnătate vreme mai îndelungată decât Roma, să vină fără încetare să le reamintească virtuţile antice. La Roma, viaţa cotidiană a evoluat mult mai repede decât în *municipii* (sub acest nume sunt cunoscute cetăţile provinciale). Încetineala comunicaţiilor, reticenţele şi particularismele locale, născute din ranchiuna unei cuceriri sângeroase; de asemenea, faptul că, cetăţeanul roman care locuieşte în Cetate are, în practică, privilegii pe care provincialul, egalul său teoretic, nu le are – toate acestea au contribuit la adâncirea unei prăpăstii profunde între Roma şi restul Italiei. Aici, în municipii, îşi vor căuta Augustus şi, în măsură chiar mai mare, succesorii săi îndepărtaţi, Flavii şi Antoninii, oamenii *nepătaţi*, pentru a face din ei administratori şi magistraţi. Pe măsură ce decadenţa de la Roma va cuprinde Italia şi moravurile din micile cetăţi vor aminti tot mai pregnant de cele ale capitalei, provinciile din Occident vor ajunge să furnizeze această *rezervă de puri-*

tate, iar ochii împăraţilor se vor întoarce spre Galia, Spania şi Africa, mai puţin atinse de influenţele orientale decât Italia.

Romanii nu au încetat niciodată să creadă, până la prăbuşirea Imperiului, că evoluţia moravurilor era, în ultimă instanţă, singura responsabilă pentru întorsătura pe care au luat-o lucrurile. Acest sentiment cuprinde, în mare parte, iluzia că simplitatea antică a fost, de fapt, cauza celor mai importante cuceriri ale Cetăţii. În felul acesta, cu preţul predicării austerităţii, dar nu şi al practicării ei, îşi imaginau că era posibil să schimbe cursul istoriei[2].

[2] Expunerea care urmează datorează mult operei lui J. Carcopino, *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire*, Paris, 1939, căruia îi mulţumim încă o dată pentru tot. Am consultat de asemenea U.E. Paoli, *Vita Romana, La vie quotidienne dans la Rome antique*, trad. fr., Paris, 1955, şi studiul meu asupra femeii romane, în *Histoire mondiale de la femme*, vol. I, Paris, 1965. Vezi, de asemenea, cartea mea *Amour à Rome*, ediţia a doua, Paris, 1979. Indicaţii bibliografice complementare pot fi găsite în volumul meu *Civilisation romaine*, coll. Champs, Paris, 1981, şi în *Guide de l'étudiant latiniste*, Paris, 1971; vezi, de asemenea, R. Etienne, *La vie quotidienne à Pompéi*, Paris, 1966; P.M. Duval. *La vie quotidienne en Gaule pendant la paix romaine*, Paris, 1952; Ch. Ternes, *La vie quotidienne dans la Germanie romaine*, Paris 1972. Despre tehnică, lucrările lui R.J. Forbes, *Bibliographia antica*, Leyde, 1939; Idem, *Studies in ancient technology*, Leyde, 1964 şi urm.; Florence Dupont, *La vie quotidienne du citoyen romain sous la République*, Paris, 1989. (n.a.)

Capitolul I

VIAŢA PRIVATĂ DE LA ORIGINI PÂNĂ LA RĂZBOAIELE PUNICE

Nu cunoaştem cu multă precizie viaţa privată a locuitorilor Romei străvechi, aşa cum nu cunoaştem nici istoria lor. Mărturiile despre Antichitate ne sunt oferite de autori care au scris mult timp după această epocă şi care o reconstruiesc după fantezia sau pasiunile lor. Pe pământul roman, probele arheologice sunt sărace, monotone, în contrast cu splendoarea mormintelor descoperite în Latium; mobilierul sărac al celor mai vechi morminte nu este suficient pentru a ne arăta, în detaliu, modul de viaţă al celor vii. Aici nu se găsesc picturi precum acelea care împodobesc mormintele egiptene sau asemănătoare celor care vor apărea mai târziu, chiar la Roma, în completarea inscripţiilor sau a reliefurilor funerare. Sunt doar articole dintre cele mai obişnuite: olărie de slabă calitate, uneori câteva cupe sau câteva sticluţe importate din Grecia (a căror prezenţă ne arată vârsta acestor morminte), câteva bijuterii caracteristice, cum ar fi acele *fibulae* care sunt nişte *ace de siguranţă* grosolane, folosind la draparea vechilor veşminte, purtate probabil direct pe trup şi fără pense în jurul bustului sau al mijlocului. Acestea constituie un material de studiu destul de banal, care se regăseşte cam peste tot în jurul bazinului mediteranean, în epoci diferite. Totuşi, în câteva dintre aceste morminte au apărut *urnele colibă,* o mărturie care ne furnizează informaţii despre locuinţele acestor primi romani.

Aceste urne, adevărate oale de pământ ars, menite să primească cenuşa cadavrelor după incinerarea lor, au forma unor colibe rotunde, eliptice sau dreptunghiulare,

similare acelora în care locuiau cei aflaţi în viaţă. Aflăm astfel, despre casele primilor locuitori ai Romei, că erau ridicate pe un soclu care le izola de umezeala solului şi le apăra de şiroaiele de apă provenite de la ploaie. Ele se deschideau larg printr-o uşă aproape pătrată şi, uneori, printr-o fereastră prevăzută cu un oblon, având una sau două părţi batante. Pragul era format dintr-o dală mare, ieşită în afară, uşa se închidea cu ajutorul unei prăjini lungi, fixată solid în crestăturile tocului, pe orizontală. Acoperişul era din paie, conic şi depăşea cu mult pereţii. Descrierea aminteşte de colibele de paie ale unor triburi africane.

Acest tip de casă este atestat în morminte pe o arie care se întinde nu numai în Latium, (adică pe platourile situate între ultimul lanţ de munţi din Apenini, malul stâng al Tibrului şi mare), dar şi în sudul Etruriei (pe malul drept al fluviului). Chiar la Roma, celebrul cimitir descoperit pe terenul Forumului a adus dovezi în acest sens şi, mai recent, săpături sistematice au arătat că, pe muntele Palatin, erau ridicate colibe asemănătoare, dominând de acolo, precum o cetăţuie, valea Tibrului. Amintirea acestor colibe nu era încă ştearsă în vremurile Romei clasice. Pe Palatin şi, de asemenea, pe Capitoliu, veneraţia populară a păstrat unul sau două asemenea modele care treceau drept casa lui Romulus sau aceea a lui Faustulus, păstorul care adăpostise cândva pe gemeni, atunci când erau alăptaţi de lupoaică. Din când în când, acoperişul din paie trebuia refăcut, grinzile putrezite trebuiau înlocuite, dar amintirea era păstrată cu pioşenie.

Tradiţia literară vrea ca cei dintâi locuitori ai Romei să fi fost păstori, ocupaţi toată ziua cu îngrijirea oilor şi a vacilor. Cultivarea pământului nu a apărut decât mai târziu, pe măsură ce se instalau la Roma populaţii venite din

nord, din teritoriile *sabine* (câmpiile de pe malul stâng al Tibrului, în amonte de confluenţa lui cu Anio). Această tradiţie pare destul de credibilă. Regiunea naturală formată de Latium este într-adevăr constituită din platouri mari, brăzdate de văi adânci şi bătute de vânturile mării. Aici pădurea creşte, cel puţin pe înălţimi, în mod natural. Unele locuri, considerate ca făcând parte din Roma, au păstrat până în zilele noastre amintirea pădurilor de stejar şi de fag de pe Caelius, a răchitelor de pe Viminal, a dafinilor de pe Aventin. Primele aşezări erau situate în luminişuri, sate-refugiu în care se adunau păstori şi turme, în spatele unui zid de pământ, susţinut de drugi de lemn. Platourile pustii, situate între coline şi mare, erau excelente terenuri pentru păscut. Şi astăzi, ele sunt acoperite cu o iarbă deasă, care hrăneşte numeroasele bovine din câmpia romană şi, nu rareori, întâlneşti aici turme mari de oi. În această regiune, semimarină pe alocuri, cultivarea cerealelor nu este posibilă decât după executarea unor ample lucrări de drenaj. Avem dovezi că, mult înainte de epoca istorică, populaţiile care se găseau pe acest teritoriu, realizaseră deja o reţea de canale pentru desecare, dar totodată, se pare că aceste canale au fost mai slab întreţinute, dacă nu chiar scoase din uz, atunci când a fost fondată Roma. Din toate aceste motive, este dificil să renunţi la descrierea tradiţională pe care o fac poeţii şi care ne indică existenţa pe Palatin a unui sat de păstori.

Dar, de asemenea, de foarte devreme, oamenii din Latium au exploatat bogăţiile naturale oferite de mare, sarea mai ales. Întreaga regiune a Ostiei, de o parte şi de alta a gurilor Tibrului, a fost o zonă de ocne saline. Sarea a fost întotdeauna, pentru popoarele simple, o monedă de schimb apreciată. Ea este cu atât mai indispensabilă unor păstori care ştiu în ce măsură o raţie de sare face ca ani-

malele lor să se afle într-o stare bună. Negoţul cu sare a fost prima formă de negoţ apărută în această regiune; caravane de negustori plecau de la ţărm spre interior, pentru a-şi schimba preţioasa lor marfă. În calea lor, traversau locurile în care era aşezată Roma. În perioada clasică, un drum – şi astăzi unul din marile drumuri care pornesc din Roma – purta numele de *Via Salaria*, Drumul Sării. Acest drum porneşte din Roma pentru a se îndrepta spre nord şi spre ţara sabinilor. În mod cert, datorită lui s-au stabilit primele relaţii între Latium şi populaţiile agricole ale Italiei Centrale. Cu ajutorul lui, păstorii Palatinului au ieşit din izolarea lor şi au cunoscut primele *produse fabricate*. Împrejurimile satului lor, mai ales valea, care mai târziu va fi ocupată de Forum, au devenit un popas pe acest antic drum comercial. Popasul era bine aşezat, la circa treizeci de kilometri de ocnele saline şi oferea, pentru prima noapte a drumului, posibilitatea unui repaus venit la timp. Este foarte posibil ca Roma să fii fost mai întâi o piaţă pe Drumul Sării. Structura populaţiei a început să se diversifice ca urmare a acestui fapt. Alături de păstori, apar negustorii şi câţiva meşteşugari care profită de existenţa unei aglomerări umane pentru a vinde mai uşor produsul muncii lor. Se adăugau, de asemenea, pescari – cum există încă şi azi – care, folosind resursele Tibrului, aduceau o oarecare diversitate în hrana acestei populaţii. Erau prezenţi şi cultivatorii pământurilor învecinate, sabinii de pe Quirinal şi de pe pământurile dinspre interiorul peninsulei, care îşi vindeau grâul, legumele şi fructele. Toţi aceştia nu aparţineau însă aceluiaşi neam. La poalele Palatinului se adunau latini, care constituiau vechiul fond pastoral, etrusci – în general meşteşugari –, şi în fine, sabini care formau în societatea romană, fondul ţărănesc, *cultivatori* prin excelenţă. Roma avea, deci, o

diversitate etnică încă de la începuturi. Apărută prin jocul hazardului, ea va fi deschisă oricăror influenţe, iar ceea ce va fi remarcabil până la sfârşit va fi puterea ei de sinteză.

*
* *

Pornind de la aceste modeste începuturi, puterea Romei a crescut treptat şi a sfârşit prin a se întinde pe parcursul a trei sau patru secole în întreaga Italie peninsulară. Dar inima acestui Imperiu a rămas regiunea agricolă situată între ţara sabinilor, podişul Latium şi colinele care mărginesc, către sud, ţara etruscilor şi străjuiesc malul drept al Tibrului. Oraşul Roma era un centru politic şi comercial, unde se mergea la piaţă la fiecare nouă zile, dar unde, pentru o bună bucată de timp, cetăţenii de rang înalt nu erau dispuşi a avea o locuinţă permanentă. Viaţa cotidiană se desfăşura pe pământurile din împrejurimi. Magistraţii aleşi de comiţii provin de la aceste ferme, iar tinerii romani dobândesc rezistenţa dovedită în luptă, cultivând pământul. Şi, până în final, multe amănunte ale obiceiurilor vor rămâne marcate de această origine ţărănească şi nu se pot explica decât prin ea.

Se pare că, în primele secole ale istoriei lor, romanii de viţă veche nu cunoşteau proprietatea individuală. Pământul era stăpânit de clan (*gentes*), adică de familiile care aveau un strămoş comun. Acest pământ se compunea din două părţi: una era comună tuturor membrilor gintei, de exemplu, pentru păşunat sau exploatarea forestieră, cealaltă era împărţită în loturi relativ mici, atribuite fiecărei case şi destinate să satisfacă nevoile proprii ale unei *familia*. Acest loc îngrădit al familiei, denumit *heredium,* era cultivat, iar în mijlocul lui se înălţa casa.

Sub acţiunea unor influenţe care ne scapă, dar în care se cuvine, fără îndoială, să se recunoască amprenta preponderentă a Etruriei, coliba rotundă a păstorilor latini este abandonată. În locul ei apare, mai întâi, o colibă dreptunghiulară, construcţie în jurul căreia se organizează un ansamblu complex. Întrucât *familia* cuprindea nu numai tatăl şi mama, dar şi copiii căsătoriţi şi servitorii, a devenit repede necesar să se alăture mai multe colibe, în interiorul aceleiaşi incinte. Se obţinea, în felul acesta, o locuinţă formată, după un plan imuabil, din *celule* elementare (fig. 1). Pe axa de la intrare, dincolo de curtea centrală, se deschide *tablinum,* unde dormeau, pe un pat (*lectus genialis),* tatăl şi mama familiei. Această încăpere este în mod special sacră, căci de la ea emană întreaga rodnicie şi întreaga autoritate. Aici se celebrează cultul domestic, iar zeii familiei – *Larii*[3] şi *Penaţii*[4] – au aici capela, care este, cel mai adesea, un fel de dulap în perete, o nişă amenajată în zid, închisă cu două obloane. Aici îşi are reşedinţa *Genius*, divinitatea protectoare a tatălui familiei, care este în acelaşi timp şi personificarea fiinţei sale mistice. De o parte şi de alta a *tablinum*-ului, un culoar duce la ogorul familiei, *hortus*, unde femeia cultivă, ea însăşi, zarzavaturile. De-a lungul gardului sau zidului care formează restul împrăditurii sunt aliniate alte colibe, în aşa fel încât să lase liberă o suprafaţă în centru, curtea destinată exploatării agricole.

---

[3] Lari – zei romani preluaţi din mitologia etruscă, fiii nimfei Lara şi ai zeului Mercurius, veneraţi ca divinităţi protectoare ale Romei. Larii domestici aveau grija gospodăriei şi a căminului familial. (n.red.)

[4] Penaţi – divinităţi romane de rang secundar, ocrotitoare ale căminului familial pe vatra căruia se întreţinea, în onoarea lor, o flacără perpetuă. Penaţii aveau în grijă pâinea şi, în genere, hrana cotidiană a familiei, veghind interiorul locuinţei şi viaţa membrilor familiei. (n.red.)

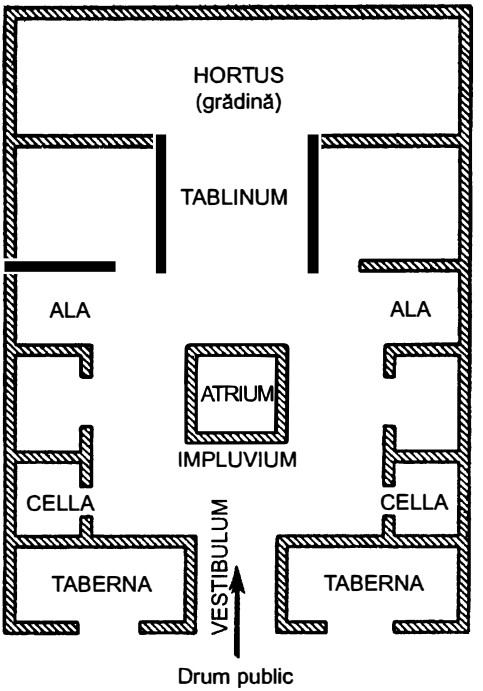

VESTIBULUM – vestibul; *TABERNA* – prăvălie sau cămară; *CELLA* – încăpere cu destinaţii multiple (pod, pivniţă, cameră pentru sclavi); *ALA* – încăpere cu destinaţie incertă, menită să permită intrarea aerului şi a luminii în *domus*.

Fig. 1. Casă urbană primitivă

Acest tip de casă ţărănească, adaptată unui sistem social cu caracter patriarhal, va persista mult timp la ţară, sub o formă doar cu puţin evoluată, în acele *villae rusticae.* Când va fi strămutată în oraş, ea se va restrânge – căci, acolo, terenul este puţin şi scump –, iar, în final, va da naştere casei romane clasice: curtea centrală, redusă la dimensiunea unei simple camere, va deveni *atrium*-ul, atât de caracteristic locuinţei romane, aşa cum este descris în mod constant. *Atrium* este, în principal, o cameră fără acoperiş, în jurul căreia se rânduiesc celelalte încăperi. Spaţiul lăsat descoperit poartă numele de *com-*

pluvium, pentru că permite scurgerea apei de ploaie. Aceasta era strânsă într-un recipient central sau *impluvium,* comunicând, în general, cu un bazin subteran. *Impluvium*, devenit necesar datorită deschiderii din acoperiş, nu este decât moştenitorul şi succesorul îndepărtat al bălţii unde, în ferma primitivă, veneau vitele la adăpat. Partea din *atrium* care nu era ocupată de *impluvium*, era formată din patru culoare pavate cu lespezi de piatră care dădeau în diferite camere, de locuit sau de serviciu. Lângă uşa de intrare, se aflau cămăruţele servitorilor, cămările cu provizii; apoi, camerele celor mai tineri membri ai familiei şi, în sfârşit, nestrămutat, la loc de onoare, *tablinum*.

Este posibil ca această evoluţie să nu fi fost atât de simplă cum o presupune schema pe care am dat-o; la fel este posibil să fi existat în anumite regiuni italiene o căsuţă dreptunghiulară, prin al cărei acoperiş trecea un horn central, cu o deschidere largă. Uneori se consideră că *atrium*-ul clasic ar proveni din lărgirea acestei colibe primitive. Şi, mai este posibil, ca acest tip de casă să fi jucat un rol în istoria casei de la oraş, contribuind la contopirea diverselor elemente, dar este foarte puţin probabil ca el singur, să fi fost modelul şi strămoşul. Întreaga istorie a arhitecturii civile romane arată casa de la oraş, nu ca pe un rezultat al lărgirii unei colibe ţărăneşti, ci ca pe o adaptare şi o reducere a fermelor de la ţară.

Mobilierul acestei case era şi mai simplu: paturile, după cât se pare, formate din simple blănuri întinse chiar pe jos; cuverturile – stofe grosolane din lână toarsă şi ţesută în casă de către soţii, fiice şi slujitoare; mesele – scânduri aşezate pe trei sau patru picioare. Mâncarea se pregătea pe sobiţe cu cărbune de lemn, asemănătoare celor care se mai folosesc încă în jurul bazinului Meditera-

nei, din Maroc până în Ciclade; este vorba despre recipiente simple din pământ ars, cu găuri care asigurau tirajul, şi prin care focul se înteţea cu ajutorul unui evantai din paie împletite. Această vatră primitivă va fi utilizată de-a lungul întregii Antichităţi, cel puţin de către oamenii simpli şi, mai târziu, va constitui un permanent pericol de incendiu în încăperile de la oraş. Clima italiană, în care zilele cu adevărat reci nu sunt numeroase, nu necesită o încălzire artificială permanentă, perioadele mai reci putând fi depăşite cu ajutorul unui foc aprins în curte. Chiar mai târziu, când extinderea luxului făcea să se simtă mai puternic nevoia de confort, în casele romane vor fi încălzite numai băile.

Vasele de bucătărie erau din pământ ars, realizate, în general, în casă, din lutul care se găsea din abundenţă. Farfuriile rotunde, cupele vopsite în negru sau roşu închis, sunt mult diferite de vasele elegante produse, cam în aceeaşi vreme, în atelierele ateniene sau corintiene. Aşa cum o dovedesc descoperirile arheologice, vesela grecească era, desigur, cunoscută, dar ea rămâne relativ rară şi va părea încă şi mai rară la începutul secolului al V-lea, când Latium, eliberat de tirania regilor, s-a găsit, în acelaşi timp, în afara marilor drumuri ale comerţului mediteranean. Argintăria nu era cu totul necunoscută, dar utilizarea ei era foarte restrânsă. Un singur obiect de argint exista în casele de la ţară – solniţa în care se aşeza, înaintea fiecărei mese, ofranda formată din câteva grăunţe de sare, destinată divinităţilor casei.

Hrana zilnică era alcătuită mai ales din legume fierte. Varza, după spusele lui Cato, revenea deseori pe masa familiei romane. În grădini se cultiva un număr relativ mare de soiuri de varză, despre care se spunea că posedă toate calităţile: asigura o bună digestie, calma durerile de sto-

mac, durerile de cap, era utilă împotriva febrei (leac foarte preţios în aceste locuri unde apăruse deja malaria) şi, mai ales, nu costa mult. Pentru a-i da un gust mai bun, se adăuga puţină carne de porc. Pădurile de stejar contribuiau la îngrăşarea turmelor de porci, care trăiau în libertate în jurul fermei. Boii, importanţi pentru muncile agricole, erau păstraţi pentru sacrificiile solemne. Atunci, îndată ce erau arse măruntaiele pe altar, avea loc, între participanţii la ceremonie, o orgie cu carne. Dar aceste sacrificii erau rare. De obicei, slănina şi şunca erau singurele ingrediente la care se recurgea în alimentaţie. Era cunoscută şi arta de a face brânzeturi, şi cea a produselor avicole, domeniul familial tinzând să satisfacă nevoile proprii. Idealul unui bun tată de familie era să poată vinde, fără a fi nevoit să cumpere ceva. Acesta era valabil nu numai în ceea ce priveşte hrana, dar şi uneltele agricole. În timpul lungilor seri de iarnă, servitorii şi chiar stăpânul şi copiii lui reparau juguri, târnăcoape, împleteau îngrădituri şi coşuri din ramuri de salcie sau de răchită, pe care avuseseră grijă să le planteze la marginea parcelelor, special în acest scop. La oraş nu se mergea – în afara cazurilor în care participau la adunările politice şi la tribunale – decât pentru a duce la piaţă surplusul de produse obţinute de pe domeniu.

În casa stăpânului trăiau câţiva sclavi: uneori aceştia erau prizonieri ai vreunui război, prea săraci pentru a plăti răscumpărarea. În satul lor natal din Samnium sau Ombria, trăiau tot atât de modest ca şi în casa stăpânului. Ei, pierzându-şi libertatea, depindeau în întregime de stăpân, dar condiţia lor materială nu era prea diferită de aceea pe care o avuseseră anterior. Stăpânul lucrează ca şi ei, masa lui este tot atât de frugală ca şi a lor şi, atât timp cât pot să slujească, ei sunt păstraţi, protejaţi, îngrijiţi

medical. După ce nu mai sunt utili, *bunul tată de familie*, trebuie să-i vândă, căci au devenit guri inutile. Dar, oare, de câte ori acest sfat crud a fost într-adevăr urmat? Se pare că, dimpotrivă, traiul în comun a sfârşit prin a crea un fel de intimitate între stăpân şi sclavul său. Mulţi servitori sunt născuţi în casă, copiii unei sclave şi ai unuia dintre tovarăşii ei de sclavie; unii chiar au legături şi mai apropiate cu familia stăpânului şi, nu de puţine ori, sclavul îşi trăieşte întreaga viaţă la fermă, unde nu îl reţine numai condiţia lui juridică, ci şi propria voinţă, el simţindu-se în casa lui.

*
* *

Haina obişnuită a romanului, din timpurile cele mai îndepărtate, era toga. Toţi cetăţenii născuţi liberi o purtau, iar, la origini, ea era purtată nu numai de către bărbaţi, ci şi de către femei. Existau diferenţe de culoare şi în modul de împodobire, depinzând de vârstă, de rang sau de funcţie, dar forma îmbrăcăminţii rămâne identică pentru toţi. De obicei, toga era din stofă de lână albă. Regii Romei începuturilor şi magistraţii, moştenitori într-o anumită măsură ai celor dintâi, purtau o togă împodobită cu o bandă purpurie, cusută paralel cu marginea. Aceasta era *toga praetexta,* pe care o purtau şi copiii până la şaisprezece ani. Îmbrăcarea *togii virile* de către tineri prilejuia o ceremonie religioasă şi familială. Această ceremonie marca trecerea la maturitate şi accesul la drepturile cetăţeneşti.

Uneori, într-o familie în doliu sau când o rudă sau prieten era acuzat de o vină majoră, bărbaţii îmbrăcau o togă de culoare închisă, cel mai adesea neagră. Cu ocazia unui triumf, generalul învingător urca pe Capitoliu acoperit cu o

togă brodată, *toga picta,* în întregime de culoare purpurie, asemănătoare celei purtate de Jupiter de pe Capitoliu. Istoricii consideră că originile acestui obicei trebuie căutate încă în vremea lui Romulus. Într-adevăr, este foarte posibil ca toga să fi fost un veşmânt tradiţional, căreia i s-a acordat o semnificaţie complexă. La început, toga era un simplu pătrat sau o bucată de stofă, o pătură asemănătoare celor care se folosesc ca veşmânt de către toate popoarele care trăiesc într-o climă unde este necesară protejarea împotriva intemperiilor. Apoi, treptat, această bucată a fost adaptată, ea a fost tăiată în aşa fel încât să capete o formă care să-i permită un drapaj mai complex. Imaginile cele mai vechi ale togilor, pe care ni le-au oferit sculpturile, nu urcă decât până în secolul al III-lea î.Hr. Reconstituiri amănunţite ne-au arătat că ele se realizau dintr-un fel de trapez cu laturi curbate (fig. 2). Se începea prin a se aşeza baza mare (AB) pe umărul stâng, extremitatea inferioară (Bb) coborând până la jumătatea piciorului, în partea din faţă a corpului. Braţul stâng ţinea stofa, în timp ce restul este adus prin spate sub subţioara dreaptă. Partea Aa înconjura corpul şi ajungea să se aşeze pe umărul stâng.

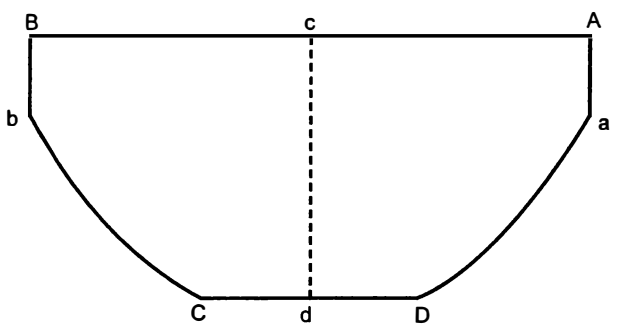

Fig. 2. Schema togii republicane

Un astfel de veşmânt, oricât de decorativ şi aristocratic ar părea, era foarte incomod, aşa că, în timp ce munceau, era scos. Romanul era atunci îmbrăcat numai cu *tunica* sa. Aceasta era o simplă bucată de ţesătură în mijlocul căreia se tăia o gaură pentru a lăsa capul să treacă. Două foi puse transversal sau, în unele cazuri, ţesute în acelaşi timp cu bucata principală, formau mânecile care coborau numai până la cot. Un brâu strângea talia şi permitea o uşoară cutare a veşmântului. În acest costum sunt reprezentaţi, lucrându-şi pământul, *soldaţii-ţărani* din timpul Republicii. Ei îşi reluau toga doar atunci când erau chemaţi să exercite o magistratură sau să preia o comandă militară.

Tunica nu era întotdeauna într-o singură culoare, ci avea, în unele cazuri, două bande purpurii longitudinale. Prezenţa bandelor late (*tunica lato clavo)* indica un rang senatorial. Fâşiile înguste (*angustus clavus)* indicau rangul de cavaler. Tunicile oamenilor săraci, acelea ale sclavilor (care erau, de obicei, singurul lor veşmânt) nu aveau bandă purpurie.

Aceste costume masculine, toga şi tunica, s-au păstrat, cu unele schimbări în forma şi în modul de drapare al togii, până la sfârşitul Imperiului. Vom vedea că, în viaţa cotidiană, romanii au adoptat, din motive practice, haine asemănătoare cu pelerinele noastre cu glugă şi cu pantalonii noştri, *paenula* şi *braies,* pe care le-au împrumutat de la gali, la fel ca *pallium*-ul, pe care l-au luat de la greci. Dar toga şi tunica n-au fost niciodată abandonate.

Îmbrăcămintea feminină, dimpotrivă, a suferit, de timpuriu modificări mult mai importante. Încă din timpul Republicii, numai fetiţele şi curtezanele purtau togă. Matroanele îşi puneau peste tunică, o manta cu pliuri numită *palla* care, spre deosebire de togă, acoperea ambii

umeri. De fapt, acesta era doar o eşarfă foarte mare care cobora până la genunchi. În public, femeile aveau obiceiul să-şi acopere capul, întrucât se considera nepotrivit să apară privirilor având capul descoperit. Primele semne ale bunăstării au exercitat o influenţă certă asupra toaletei femeilor. Vom vedea cum tradiţionala severitate a unei *palla* sau a tunicii va fi repede compensată de varietatea stofelor, a culorilor şi, de asemenea, de utilizarea bijuteriilor. Însăşi tunica se transformă şi devine mai largă decât tunica masculină. Pe aceasta o găsim sub numele de *stola* în textele de la sfârşitul Republicii şi în vremea Imperiului timpuriu.

Oricum ar fi, în această perioadă de început a oraşului, severitatea şi austeritatea îmbrăcăminţii relevă clar firea unui popor tradiţionalist, atent să păstreze formele exterioare, şi disciplinat până în cele mai mici amănunte, considerând inovaţiile fanteziei individuale ca pe o delăsare intolerabilă.

În aceste timpuri îndepărtate, romanii purtau barbă şi părul lung. Femeile adoptau coafuri foarte simple asupra cărora nu avem informaţii foarte clare. Se pare că fetele, de exemplu, se mulţumeau să-şi prindă părul într-un coc la spate, cu ajutorul acelor şi al panglicilor. Pieptănătura rituală a tinerelor căsătorite (vezi mai jos pag. 30) păstrează fără îndoială amintirea acestor vechi obiceiuri.

*
* *

Mai multe istorioare, povestite cu satisfacţie de istorici, insistă asupra caracterului sacru al familiei: tatăl are întreaga autoritate în mâinile lui, păstrând asupra copiilor săi, atât timp cât trăieşte, drept de viaţă şi de moarte;

poate să-şi repudieze soţia după bunul lui plac şi chiar s-o ucidă, după obţinerea consimţământului unui tribunal familial. Un tânăr trebuie să ţină seama, chiar dacă a fost achitat de judecătorii publici, de sentinţa dată de tatăl său, care, uneori, este mai severă decât cea dată de aceştia. Exemplul cel mai elocvent al acestei cruzimi părinteşti este cel al consulului Brutus, eliberatorul Romei, ai cărui fii conspiraseră împotriva Republicii nou instalate. Consulul a pus să fie pedepsiţi chiar sub ochii lui, la fel ca şi ceilalţi conspiratori, adică zdrobiţi cu ciomegele şi căsăpiţi cu securile.

Totuşi, o severitate atât de mare rămâne un fapt excepţional. În practică, disciplina de familie nu urmăreşte decât să asigure respectul tinerilor faţă de cei mai în vârstă decât ei. Iar aceştia din urmă nu îi menajau în cazurile contrare. În Senat, ordinea ierarhică se ţinea strict în funcţie de vârstă. Mai întâi îşi dă avizul magistratul având rangul cel mai înalt şi care este cel mai vechi în funcţie şi, de obicei, ceilalţi i se alătură. Din acest punct de vedere, Roma poate fi, uneori, considerată o gerontocraţie.

În interiorul casei, femeia, pe care legea o consideră în întreaga ei existenţă, o fiinţă de importanţă minimă, trece de sub tutela părintească sub cea a soţului, apoi, dacă devine văduvă, sub aceea a băiatului ei mai mare, ducând o viaţă de supunere desăvârşită, de ascultare şi de muncă. Femeia liberă nu era constrânsă să facă orice fel de muncă. Treburile casei erau făcute de servitoare. Stăpâna torcea şi ţesea. Era aici un fel de înţelegere pe care legenda o datează în vremea răpirii Sabinelor. Tinerele sabine, răpite de romani, şi-au acceptat soarta cu condiţia să fie respectate în căminul soţilor lor şi să nu facă altă muncă decât să toarcă lâna. Astfel, obiceiurile apar mult diferite de cele formulate teoretic de lege. În

realitate, femeia, mama de familie era privită cu respect, adesea cu teamă. Ea domneşte ca stăpână peste servitoare, fete şi nurori. Are şi prerogative religioase şi hotărăşte singură educaţia copiilor mici. Soţul ei o ascultă cu atenţie: ea îi povesteşte visele pe care le-a avut, intuiţiile ei, care sunt adesea prevestiri, toate acestea influenţând conduita acestor oameni superstiţioşi. În anumite zile din an, femeile romane se strângeau în casa Marelui Pontif şi, acolo, departe de privirile oricărui bărbat, celebrau misterele Bunei Zeiţe, ritualuri secrete, a căror continuitate era însă esenţială pentru protejarea Cetăţii. Din aceste motive, nu este cazul să se tragă concluzii pripite în privinţa supunerii juridice a femeii. O civilizaţie care atribuie familiei un rol atât de important, nu poate să nu înapoieze femeii, în practică, ceea ce i-a retras prin legislaţie. Uneori este chiar posibil să se descopere, în condiţia pe care o are femeia, urmele unui vechi matriarhat, care ar fi existat în societatea etruscă. Matriarhatul, străin obiceiurilor invadatorilor indo-europeni (care formează fondul populaţiei latine), era practicat de popoarele mediteraneene pe care ei le-au găsit pe pământul italian. Fără îndoială că latinii nu l-au adoptat ca atare. Însă căsătoriile pe care le-au făcut, contactele de toate felurile pe care le-au avut cu cetăţile, precum şi cu etruscii, un popor căruia, o vreme, i-au fost supuşi, au determinat în mod cert, schimbarea concepţiei despre viaţa de familie.

Romanii considerau că cea mai mare crimă pe care o poate comite o femeie era adulterul şi îl pedepseau cu moartea. Greşeala femeii nu era de ordin moral – bărbaţii puteau, fără să se ruşineze, să caute compania altor femei, de condiţie mai joasă, servitoare sau prostituate –, ci de ordin religios. Adulterul era, de fapt, o înşelătorie faţă de zeii casei. Copiii, care rezultau în urma adulterului, erau consideraţi

nişte intruşi, intraţi în mod fraudulos într-o comunitate religioasă căreia nu aveau dreptul să-i aparţină. Era o crimă împotriva ordinii sociale, care punea în pericol însăşi existenţa Cetăţii, separând-o de zeii ei şi falsificând regulile tradiţionale ale religiei. De aceea, femeile care nu sunt integrate legal într-o comunitate religioasă,sclavele, libertele nemăritate puteau să dispună de ele însele în mod liber. Nimeni nu le putea reproşa acest fapt. Dar matroanele, fiicele ginţilor romane, nu puteau, în nici un caz, să facă aşa ceva.

La început, numai membrii familiilor patriciene aveau dreptul de a contracta o căsătorie recunoscută de lege. Această căsătorie era celebrată în mod solemn. Ceremonia consta, în principal, în prezentarea tinerei căsătorite zeilor noii sale familii. Momentul cel mai important era, după luarea auspiciilor, un fel de comuniune în faţa altarului casei, în cadrul căreia se oferea zeilor o prăjitură din grâu. O femeie (*pronuba*[5]) care fusese măritată, dar numai o singură dată, împreuna mâinile soţilor. La această ceremonie participau Marele Pontif, Marele Preot al lui Jupiter (*flamen Dialis)* şi, de asemenea, zece martori. Această ceremonie era însoţită de un întreg ritual pitoresc. Prietenii logodnicului şi însoţitoarele logodnicei formau un alai şi cântau, pe rând, cântecul himenului, din care nu lipseau glumele şi strigăturile cu subînţelesuri. Logodnica îmbrăca un veşmânt deosebit, o *tunica recta,* adică o tunică lucrată de către un ţesător care stătea în picioare, dintr-o bucată, neavând cusături. Se considera că acest veşmânt, făcut astfel, cu o tehnică arhaică, aducea noroc şi, din acest motiv, era purtat, de asemenea, şi de către tineri, atunci când primeau toga virilă. Logodnica îl punea în ajunul căsătoriei şi îl păstra toată noaptea. Dimineaţa, tânăra era pieptănată într-un fel special. Cu ajutorul vârfului

[5] Pronuba – cea care o asistă pe mireasă, un fel de naşă, nună (n. tr.).

unei săbii i se despărţea părul în şase şuviţe care erau aduse în jurul capului şi prinse cu panglicuţe din lână. Coafura era probabil consolidată cu ajutorul unor ace sau al unor piepteni. Dar toaleta miresei nu era terminată decât după ce se punea pe capul ei un voal de culoare galbenă, *flammeum.* Acest voal, foarte larg şi lung, semăna cu mantaua feminină numită *palla,* dar era confecţionat dintr-un material uşor şi transparent. Acest *flammeum* era considerat ca un veşmânt de bun augur, întrucât era purtat de soţiile flaminilor[6] care nu puteau fi repudiate de soţii lor.

Seara, tânăra căsătorită era luată de lângă mama sa şi condusă de un alai precedat de făclii, la casa logodnicului. În momentul trecerii pragului, împodobit în acest scop cu multe ramuri, era luată în braţe – în amintirea, răpirii Sabinelor, după cum spunea legenda, dar, mai sigur, pentru a se evita interpretarea ca semn rău, intrarea în noua ei casă, dacă se împiedica.

*

* *

La Roma, ca şi în Grecia, îngroparea morţilor era o datorie sacră. Să refuzi unui mort îngroparea însemna să condamni sufletul mortului să rătăcească fără odihnă şi, prin urmare, să creezi un pericol real pentru cei în viaţă, căci aceste *suflete chinuite* erau malefice. Romanii au practicat simultan cele două mari rituri funerare: incinerarea şi înhumarea. Incinerarea era, de la începuturi, ritualul cel mai frecvent, dar erau unele familii în care tradiţia cerea ca morţii să fie îngropaţi şi nu arşi.

[6] Preoţi consacraţi cultului unei anumite divinităţi; erau trei flamini superiori, aleşi dintre patricieni şi consacraţi marii triade capitoline (Jupiter, Marte, Quirinus) şi 12 flamini inferiori, aleşi dintre plebei şi consacraţi altor divinităţi (n. tr.).

O dată constatat decesul, fiul cel mai mare închidea ochii părintelui său şi îl chema pentru ultima dată pe nume. Apoi cadavrul era spălat, aranjat, îmbrăcat cu toga sa şi expus în *atrium* pe un pat decorat, în mijlocul florilor şi al ghirlandelor. Timp de mai multe zile, femeile care cântau la flaut şi bocitoarele plătite, interpretau o muzică funebră. Apoi, când venea momentul, se forma un cortegiu care însoţea mortul în afara oraşului, unde era ridicat un rug. Se pare că, la începuturi, ceremonia avea loc noaptea. Dar, apoi, pentru această îndatorire au fost consacrate orele de dimineaţă. În urma muzicanţilor şi a bocitoarelor mergeau bărbaţi care purtau simboluri din viaţa defunctului. Dacă era vorba despre un comandant militar, erau reprezentate campaniile şi victoriile sale. După aceea, în cortegiul funerar al patricienilor, apăreau clienţii[7] sau actorii a căror faţă era acoperită de o mască, amintind de strămoşii mortului, aşa încât părea că întreaga linie ancestrală a venit să-şi însoţească descendentul. Acest drept de reprezentare a chipului (*jus imaginum)* era rezervat patricienilor. Apoi, venea trupul mortului, având faţa descoperită şi fiind purtat pe o năsălie. Era urmat de rudele şi de prietenii săi, bărbaţii în togi de culoare închisă, iar femeile având părul despletit şi în neorânduială. La funeraliile nobililor, cuvântarea funebră, *laudatio,* era rostită în Forum, de către ruda sa cea mai apropiată.

În sfârşit, se ajungea la rugul pe care se aşeza trupul, în mijlocul parfumurilor şi al darurilor. Rudele erau obligate să rămână în apropiere până când totul era ars. Apoi, din mijlocul cenuşii calde, se adunau oasele calcinate. Acestea erau spălate cu vin şi închise într-o urnă care era aşezată în cele din urmă într-un mormânt.

[7] client – în Roma antică, plebeu dependent de un patrician, protejat de acesta.

Forma mormintelor era extrem de variată. Iniţial, ele erau nişte puţuri sau nişte camere subterane. Treptat, au apărut alte construcţii. Deasupra locului în care era aşezată urna s-a ridicat un monument: un *tumulus*[8], conic sau piramidal, un paraclis care adăpostea bustul mortului. Mormintele familiei, ca acelea ale familiei Scipionilor, în secolele al IV-lea şi al III-lea î. Hr., erau adevărate locuinţe subterane, împodobite cu fresce. Oamenii simpli, înmormântaţi la început în gropi comune, au sfârşit prin a-şi asigura, încă din timpul vieţii, un loc în marile morminte colective, în care, pentru fiecare urnă era rezervată o nişă. Această dispunere dădea ansamblului aspectul unui porumbar, de unde numele de *columbarium* purtat de aceste monumente. Întrucât legea interzicea ca înmormântările să se facă în interiorul cetăţii, mormintele erau construite în afara incintei acesteia şi, datorită unui sentiment natural, se căuta aşezarea lor într-un loc de unde să poată fi văzute de cât mai mulţi oameni. Din acest motiv, drumurile, la ieşirea din oraşe, erau ticsite de morminte, aşezate pe mai multe rânduri în profunzime. Astăzi încă, la Roma, Via Appia şi, mai ales, drumurile din apropierea porţilor de la Ostia şi Pompei, au toate tipurile posibile de monumente funerare. Fiecare are locul său bine stabilit, delimitat de *cippi*[9]. Adesea, inscripţia pe care este scris epitaful precizează dimensiunile mormântului, pentru a se evita ca acesta să fie luat în mod abuziv, şi adaugă că *acest monument nu poate fi moştenit*. Astfel, romanii, cu spiritul lor minuţios de prevedere, au reglementat prin toate mijloacele legale, asigurarea pentru vecie a locuinţei morţilor lor.

---

[8] În limba latină, movilă, mormânt. (n.tr.)

[9] Aici, stele funerare (lat. *cippus, -i*). (n.tr.)

Capitolul II

REVOLUŢIA SPIRITUALĂ ŞI CULTURALĂ DIN SECOLUL AL II-LEA Î.HR.

Marile etape ale vieţii romane, aşa cum le-au stabilit mai multe secole de tradiţie, au rămas aceleaşi, fără prea multe schimbări, până în momentul în care Roma a devenit stăpâna întregii Italii peninsulare – fapt care s-a petrecut puţin după mijlocul secolului al treilea î. Hr., la sfârşitul primului război punic. Fără îndoială că romanul din segmentul social superior nu-şi mai lucrează deloc pământul. El lasă această îndeletnicire în sarcina sclavilor sau a lucrătorilor cu ziua, pe care îi plăteşte. În cea mai mare parte a anului, exploatarea pământului este lăsată în grija unui *vilicus,* slujitor-intendent de condiţie umilă, care este reprezentantul stăpânului chiar şi în faţa divinităţilor protectoare ale casei. Acest v*ilicus* oferă, în numele tatălui familiei, sacrificiile rituale către Lari. El este responsabil de cultivarea pământului şi de buna îngrijire a cirezilor atunci când stăpânul este reţinut departe de casă, de cerinţele funcţiilor lui sau de campaniile militare. Deseori, această absenţă atârna greu. Regulus, de exemplu, însărcinat fiind să comande o expediţie în Africa, a cerut stăruitor Senatului să fie înlocuit la comandă cu altcineva. *Vilicus* de pe domeniul său murise, iar libertul angajat să-l înlocuiască fugise, luând cu el şi vitele. Domeniul era în primejdie, iar Regulus se temea că soţia şi copiii vor rămâne fără hrană. Senatul a refuzat învoirea cerută. Au fost luate, pe spezele statului, măsurile necesare ca pierderile suferite să fie compensate, iar Regulus a rămas în Africa.

Acest caz nu reprezintă, în mod sigur, o excepţie. Dacă, la sfârşitul secolului, Cato mai era văzut încă revenind la Tusculum, între două campanii militare, şi trăind pe domeniul lui, destul de repede oamenii de stat au fost nevoiţi să se stabilească la Roma şi să locuiască aici. Senatorii aveau obligaţia să asiste la şedinţele, din ce în ce mai dese, ale Curiei. Comanda războaielor, administrarea cetăţilor cucerite necesitau oameni tot mai mulţi. Numărul magistraţilor era în creştere. Viaţa la ţară nu mai era, pentru mulţi dintre patricieni, decât un ideal inaccesibil.

Alături de o elită *dezrădăcinată,* se asistă la formarea unei plebe urbane care nu are nici o legătură cu viaţa de la ţară. Originile acesteia sunt diverse: foşti sclavi deveniţi clienţi ai unei *gens* care i-a eliberat, pe ei sau pe părinţii lor, meşteşugari imigraţi, italici deposedaţi de pământurile lor de către cucerirea romană şi alungaţi definitiv din oraşele lor de invazia lui Hannibal[10], veterani dezobişnuiţi, datorită războaielor interminabile, să lucreze ca civili. Aceste elemente au făcut să crească populaţia Romei. Încetul cu încetul, ea va determina apariţia unei vieţi cotidiene, adaptate oraşului.

Ca şi cei de la ţară, romanii din oraş se trezeau devreme. Primele raze de lumină ale zilei, fie că era vară sau iarnă, marcau începutul activităţilor lor. Era momentul când se lua prima masă, o gustare rece alcătuită din pâine, lapte, brânză şi fructe. În *atrium,* se strâng deja clienţii veniţi să-şi salute patronul şi să-l solicite pentru diferite treburi. Iniţial, clientul nu putea să compară în

[10] Hannibal (246-183 î. Hr.) om de stat şi general cartaginez, comandantul armatei punice în cel de-al doilea război punic (218-201). A învins armatele romane la Trasimene (217 î. Hr.) şi Cannae (216 î. Hr.), iar în 211 î. Hr. se afla la porţile Romei. În 202 î. Hr. Publius Cornelius Scipio îl înfrânge la Zama. (n. red.)

justiţie, cel care trebuia să-l reprezinte fiind patronul lui; şi mai târziu, patronul a continuat să îl asiste şi să-l ajute cu *auctoritas,* adică cu influenţa sa în Cetate. Apoi, însoţit de clienţii săi care îi alcătuiau o escortă de onoare, senatorul se ducea în Forum sau la Curie. Acolo, îşi exercita activitatea din tribunalul său (o simplă estradă), dacă era magistrat în funcţie, sau depunea mărturie, ori însoţea pe unul sau pe altul dintre prietenii lui care se înfăţişau înaintea judecătorilor. Dacă era şedinţă la Senat, el participa la dezbateri care se puteau prelungi uneori până la căderea nopţii, dar care se întrerupeau legal la apusul soarelui. Când putea, magistratul revenea acasă spre prânz şi lua *prandium,* o nouă gustare, alcătuită din mâncăruri calde, dar întotdeauna frugală şi, se pare, de cele mai multe ori, fără să bea vin.

În toiul verii, este probabil ca orele cele mai fierbinţi să fi fost rezervate unei scurte sieste, cu atât mai necesară cu cât soarele răsărea mai devreme. Dacă treburile nu erau presante, ultimele ore până seara erau petrecute în conversaţii în Forum sau pe Câmpul lui Marte şi, în fine, venea momentul mesei principale, *cena.* Masa aceasta nu se lua decât după căderea nopţii, căci se considera ca fiind semnul unei vieţi dezmăţate să te aşezi serios să mănânci cât timp cerul mai era puţin luminat.

Romanii datorau, fără îndoială, etruscilor obiceiurile legate de *cena,* când se mânca culcat, alungit pe paturi, trei meseni ocupând acelaşi pat. Dar această atitudine, pe care monumentele figurate şi textele ne-au făcut-o familiară, nu a fost niciodată adoptată fără o oarecare reticenţă chiar din partea romanilor: femeile nu leneveau la *cena;* ele se aşezau pentru a mânca şi, când sunt prezenţi şi copiii, ceea ce se întâmpla rar, şi ei se aşezau. În mod obişnuit, în sufragerie se aşezau nouă meseni, pe trei

paturi dispuse pe trei laturi ale unui dreptunghi. De aceea, sufrageria era denumită *triclinium*. Spre sfârşitul Republicii şi, fără îndoială, ca urmare a influenţei venite din Orient, această schemă clasică a fost înlocuită printr-o nouă dispunere. Se foloseşte din ce în ce mai mult o sofa semicirculară (denumită *stibadium),* pe care mesenii stăteau culcaţi unul lângă altul. În *triclinium,* locul de onoare era cel din partea dreaptă a patului din mijloc (*lectus medius).* Acolo prezida stăpânul casei, invitaţii fiind aşezaţi conform rangului lor pe un *lectus summus* (situat în dreapta patului din mijloc) sau pe un *lectus imus* (situat în stânga). În faţa fiecăruia era aşezată o măsuţă pe care servitorii puneau, succesiv, platouri cu diferite feluri de mâncare. În mod normal, nu se utilizau furculiţe şi cuţite. Numai lingura – lată şi plată - era folosită pentru felurile de mâncare lichide. Carnea era oferită tăiată şi fiecare lua cu degetele bucăţile pe care le mânca. Se utilizau în mod curent şervetele. Între feluri, sclavii veneau cu un ibric pentru a spăla degetele mesenilor. Alţii împărţeau cupe şi turnau vinul. În jurul paturilor era un du-te-vino continuu de servitori tăcuţi, atenţi să îndeplinească dorinţele fiecărui mesean.

Cena era constituită, de obicei, din trei feluri de mâncare. Totuşi, primul fel, gustarea, nu a început să apară decât în ultimul secol al Republicii. El era compus din ouă, peşte rece, salate, diverse bunătăţi, în general, sărate şi, pentru a-l însoţi, se beau vinuri uşoare, îndulcite cu miere. Apoi veneau mâncărurile de bază: carnea, de preferinţă vânat sau pasăre. Felul delicat prin excelenţă era peştele de mare, adus din locuri îndepărtate. Dar, încetul cu încetul, proprietarii bogaţi au amenajat pe domeniile lor şi, în special, la ţărmul mării, în vilele campaniene, rezervoare mari, *piscinae,* unde păstrau peşti, atât pentru necesităţile

meselor lor, cât şi pentru a-l comercializa. În acelaşi fel, de la începutul primului secol înaintea erei noastre, au apărut parcuri cu animale de vânat aproape peste tot în jurul Romei. Acolo trăiau în libertate, aproape la îndemână, mistreţi, cerbi, căprioare, dar şi iepuri, chiar veveriţe şi hârciogi, a căror carne era foarte apreciată. Varro, care descrie un astfel de parc, ne spune că avea o colivie mare situată pe cursul unei ape, unde erau crescute gâşte şi raţe, pe jumătate sălbatice, chiar şi bâtlani şi berze. Aceste colivii mai adăposteau bibilici, păuni şi fazani, importaţi din Orient şi aclimatizaţi recent. În fine, nu exista casă la ţară care să nu aibă propriul ei porumbar şi propria ei curte de păsări.

Al treilea fel la *cena* era desertul. Astfel, se serveau, fructe şi produse de patiserie. În Italia, fructele au fost întotdeauna numeroase. Unele erau indigene, ca merele, perele, prunele, smochinele, migdalele, nucile şi castanele. Altele au fost importate din Orient: cireşele se datorează lui Lucullus, faimosul gurmand care a fost, de asemenea, un mare cuceritor şi învingătorul regelui Mithridates[11]. El a întâlnit cireşul chiar în decursul acestei campanii, iar la întoarcere a plantat câţiva butaşi în grădina lui, unde, acestora, le-a mers bine. Tot astfel, piersica era originară din Persia, dar nu ştim în ce condiţii s-a răspândit în Italia acest fruct. Ea era deja cunoscută şi apreciată de romani. Rodiile şi curmalele nu şi-au făcut apariţia decât la începutul Imperiului, când întreaga lume mediteraneană intrase în orbita comercială a Romei. La fel, portocalele şi lămâile, a căror imagine se întâlneşte pentru prima dată într-o frescă

[11] Mithridates IV Eupator – rege elenistic al Pontului (120-63 î. Hr.). Adversar înverşunat al Romei în Asia Mică, a purtat trei războaie împotriva romanilor extinzându-şi autoritatea şi asupra ţărmurilor de N şi V ale Mării Negre. În urma celui de-al treilea război cu romanii (74-71 î. Hr.), Mithridates IV a pierdut teritoriile cucerite şi, ulterior, s-a sinucis (n.red.)

contemporană împăratului Augustus. A fost deci un timp când Italia nu era, prin excelenţă, ţara portocalilor. Dar ea a fost întotdeauna aceea a strugurilor. Un istoric antic îl face pe unul din personajele sale să spună că pământurile ocupate de romani înfăţişau ochiului pretutindeni livezi şi vii. Chiar astăzi, nu este nici o grădină de la periferie, în jurul Romei, care să nu aibă propria boltă de viţă. Podgoriile de Tivoli, Frascati, Velletri sunt celebre, aşa cum erau şi în Antichitate. La fel, vinurile indigene din Falerne şi din Massic, în Campania, şi-au păstrat renumele. Aceste vinuri, grele şi ameţitoare, erau păstrate în amfore de pământ ars, având gâtul înfăşurat cu grijă în argilă. O etichetă purta numele consulilor din acel an. În felul acesta, consulatul lui Opimius (122 î. Hr.) a rămas faimos pentru totdeauna prin calitatea vinului din acel an.

Un astfel de vin nu putea fi băut pur, era amestecat cu apă în vase mari denumite, cu un termen grecesc, *cratere* (ceea ce înseamnă vase pentru amestecare), iar anumite vinuri indigene nu erau apreciate decât dacă li se adăuga apă de mare – oricât ni s-ar părea de stranie astăzi această preparare, un obicei, la origine grec, care a sfârşit prin a se încetăţeni. După ce mâncau, comesenii începeau să bea. Ei alegeau un *rege al banchetului,* care fixa după voia lui numărul de cupe şi calitatea vinului pe care fiecare trebuia să-l bea. Era momentul preferat al flecarilor. Dacă regele ospăţului era într-o dispoziţie liniştită, seara se desfăşura în conversaţii sau în distracţii de societate: arşice, scamatorii, cântece acompaniate de un cântăreţ la flaut. În zilele de sărbătoare, la marile banchete, oamenilor le plăcea să audă cântece duioase, *cântece de banchet (carmina convivalia),* în care erau lăudate virtuţile şi faptele de vitejie ale strămoşilor. Dar, dacă regele banchetului era un mare băutor, atunci mesenii se încălzeau;

arşicele păreau un joc de copii, se cereau zarurile – ceea ce era împotriva legii – şi se juca cu patimă, până în momentul în care, în certurile şi în beţia generală, petrecerea se spărgea, fiecare întorcându-se acasă, mai uşor sau mai greu, ajutat de sclavul său.

Desigur, nu toate zilele se încheiau cu o *cena* atât de somptuoasă. Adeseori, nu era decât o cină în familie, relativ frugală. Chiar excesele meselor din zilele de sărbătoare determinau cumpătarea din celelalte zile. Romanii se culcau devreme, căci iluminatul era slab. Se foloseau lumânări de ceară sau de seu, iar cei mai bogaţi, lămpi în care se ardea ulei de măsline cu ajutorul unui fitil din fibre. Aceste lămpi erau, cel mai adesea, din pământ ars. Ele aveau forma unei căciuliţe cu un cioc pentru fitil (fig. 3). Unele erau de bronz, cu mai multe ciocuri. Acestea din urmă formau adevărate candelabre fiind suspendate de tavan cu lanţuri, obţinându-se o adevărată lustră unde ardeau numeroase flăcări. Dar puterea de iluminare a unei asemenea lămpi cu ulei, chiar multiplicată, nu putea fi prea mare. Lumina ei permitea să se ia masa de seară, să se facă treburile gospodăreşti, dar nu să se citească sau să se scrie, fără a se obosi mult vederea. Romanii, cărora nu le păsa de aceasta, căpătau adeseori boli de ochi. Dar puţini erau preocupaţi de asemenea activităţi, majoritatea se culca devreme pentru a se trezi la fel.

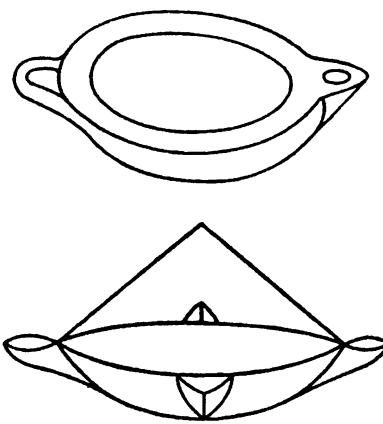

Fig. 3. Lămpi romane

*
* *

Sub influenţa, mai întâi, a Etruriei – ţară prin excelenţă a meşterilor metalului – apoi a Campaniei, a Greciei şi, mai ales, a Corintului, mobilierul casnic începe să se modifice. Lemnul cedează locul bronzului. Patul pentru banchet, pe care stăteau când luau masa, de exemplu, se va compune de aici înainte, în casele bogate, dintr-un cadru metalic pus pe patru picioare frumos împodobite. Curele de piele întinse formau, în acest cadru, o reţea capabilă să susţină salteaua umplută cu puf sau cu lână pe care se întindea meseanul. Dacă se utiliza lemnul, acesta era acoperit cu aplice din metal, cupru sau bronz. Aceste paturi erau, de asemenea, folosite pentru dormit. Mobilitatea lor permitea să fie transportate cu uşurinţă dintr-o cameră în alta. Amenajarea diferitelor părţi ale casei nu avea aceeaşi stabilitate ca în zilele noastre când, în mod tradiţional, dormitorul, sufrageria şi salonul sunt camere distincte. Acest *triclinium* devenea dormitor, o dată îndepărtate două dintre paturi şi măturate resturile de la banchet. În plină vară, în nopţile calde, desigur nu rareori, se instalau paturile la răcoare, în *atrium*. Caracteristicile esenţiale al mobilierului antic erau manevrabilitatea şi faptul că destinaţia lui putea fi modificată în funcţie de necesităţi.

Mesele nu sunt decât nişte măsuţe, având de cele mai multe ori un singur picior, din metal sau din fildeş. Tăblia este mai ales din lemn preţios, în special tuia[12] (*citrus*), provenind din pădurile Africii de Nord. Unele dintre aceste mese ajungeau, la sfârşitul Republicii, la preţuri considerabile şi se citează întotdeauna, ca exemplu, cea pe

[12] Arborele-vieţii, conifer din familia cupresaceelor. (n.tr.)

care Cicero a cumpărat-o la preţul de 500 000 sesterţi (în jur de 5 milioane de franci grei)![13]

Existau şi mese pătrate, pentru diferite întrebuinţări, utilizate de fiecare dată când era necesar să suporte obiecte grele. Astfel chiar în *triclinium,* urcioarele, ibricele, amforele erau puse pe aceste adevărate mese de serviciu, mobile şi ele, în jurul cărora se învârteau servitorii.

Scaunele, în afara cazurilor când erau folosite paturile de banchet, erau, în general, simple taburete, fără spătar.

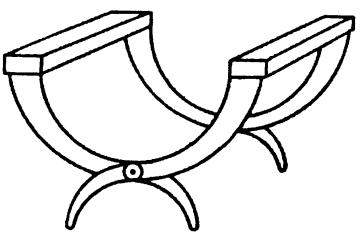

Fig. 4. Sella curulis (Scaun curul)

Scaunul *curul,* atât de caracteristic, cu picioarele lui încrucişate în formă de X (fig.4), nu era un accesoriu al casei, ci un însemn ce revenea doar magistraţilor de origine patriciană şi de aceea aceste magistraturi erau denumite *curule.*

Adoptarea luxului grecesc va determina ca la Roma să se importe obiecte de uz curent şi, mai ales, vase de diverse forme. Fără îndoială, am spus-o deja, cupele din Atica sunt cunoscute la Roma începând cu secolul al V-lea înaintea erei noastre, dar, încă din secolul al III-lea î. Hr., se observă o afluenţă de obiecte de argint a căror întrebuinţare s-a generalizat. Alături de cupe de formă clasică, apar *cyathes* care sunt nişte castronaşe adânci, cu marginile împodobite adesea cu reliefuri simbolice. Cele mai cunoscute dintre aceste obiecte provin din tezaurul descoperit la Bascoreale, aproape de Pompei şi se vede, pe un castronaş de acest fel, detaşându-se un adevărat dans macabru, condus de un schelet, imagine a destinu-

[13] un franc greu avea o greutate de 322,5 mg aur (n.red.).

lui, care îi aşteaptă pe meseni, încercând să-i incite să culeagă *trandafirii vieţii.* Apoi, sunt *scyphi,* ceştile prevăzute cu două toarte (anse) mari, *patere,* mai plate şi mai late – toate vase de băut. Pentru a scoate vinul din urcioare, există o întreagă varietate de polonice cu coadă lungă, frumos lucrate şi acestea. Chiar şi craterele sunt decorate în toate felurile, cu ciubuce[14], cu figuri în relief, cum sunt dansurile bacantelor şi ale faunilor, care înviorează laturile marelui crater *Ludovisi.*

Principala inovaţie a celui de-al doilea secol î. Hr. a fost introducerea unor vase de pământ ars, denumite *vase de Samos,* fabricate, mai întâi, în atelierele greceşti de la Marea Egee şi copiate, foarte devreme, de meşterii italieni. Această ceramică nu mai este pictată, precum ceramica grecească din perioada clasică, ci prezintă imagini în relief, imitaţie a pieselor de orfevrărie elenistică. Astfel, romanii mai puţin bogaţi puteau să aibă iluzia că posedă şi ei vase preţioase. Materialul din care era făcut vasul era un pământ fin, care devine foarte dur prin ardere şi permite realizarea cu multă fineţe a detaliilor obiectului, care sunt când realizate direct în pasta vasului, când aplicate pe vas după modelarea lui la roată. În decoraţia folosită se regăseşte întregul repertoriu familiar orfevrăriei elenistice: scene de banchet sau de vânătoare, scene mitologice, figuri simbolice, scene din viaţa familială. *Ceramica de Samos,* cu vesela ei culoare roşie şi smalţul ei strălucitor, a cunoscut o faimă deosebită până în al doilea şi al treilea secol d.Hr. Atelierele din Arezzo, în Italia, vor fi înlocuite, la începutul Imperiului, de cele din Lezoux şi La Graufesenque, în Galia. Şi astăzi încă, descoperirea unui ciob roşu cu reliefurile lui atât de caracteristice indică, în mod sigur, prezenţa vreunei aşezări romane în vecinătate.

[14] ciubuc – ornament în relief care marchează marginile unui perete. (n.red.)

Avem, cu această istorie a vaselor casnice, un exemplu foarte limpede al evoluţiei generale. Vasele greceşti importate au fost, la început, privilegiul câtorva romani aparţinând aristocraţiei celei mai înalte. Ele au fost apoi reproduse, la un preţ redus, de meşteşugari şi s-a determinat apariţia unei autentice industrii care-şi oferă produsele buzunarelor modeste. Pretinsele progrese ale luxului apar adesea ca o democratizare autentică a unei societăţi, lux care, în lumea elenistică, era rezervat unui segment restrâns.

*
* *

La începutul celui de-al doilea secol î.Hr., marile cuceriri au determinat o îmbogăţire generală a romanilor. Aceasta a fost mai întâi resimţită în evoluţia monedei. La început, singura monedă în circulaţie consta în lingouri de bronz care nu aveau nici o marcă. Valoarea lor era dată de greutatea metalului din care erau făcute. Foarte curând, această monedă primitivă se va transforma. Lingourile au fost marcate cu o imagine obţinută la turnare, cel mai adesea reprezentarea unui animal a cărui valoare corespundea cu cea a metalului. Apariţia unei monede veritabile, piesa rotundă de bronz având o greutate determinată, este plasată în ultima treime a secolului al IV-lea î. Hr. Pe revers avea o proră de corabie, iar pe avers efigia unei divinităţi, diferită după valoarea şi greutatea piesei. Pe aversul *asului,* piesa care reprezenta o unitate, şi care cântărea, la început, o livră romană (ceva mai puţin de 300 g), apărea zeul Ianus, divinitatea de la începuturile Romei; Jupiter, pe jumătatea de as, Roma (sau Minerva?) pe a treia parte dintr-un as, Hercule, pe sfert de as, iar Mercur, pe şesimea

de as. Însă aceste monede, grele şi incomode, aveau o valoare intrinsecă insuficientă pentru schimburile curente. Preţul gramului de bronz scăzuse. Romanii cunoşteau metale mai preţioase şi, cu puţin înaintea primului război punic, a fost nevoie să se recurgă la baterea monedelor de argint. Roma nu făcea, de altfel, decât să imite emisiunile cetăţilor greceşti ale Italiei meridionale. Sistemul stabilit atunci cuprindea trei tipuri de piese. Baza rămânea livra, dar, de data aceasta, livra de argint, şi nu cea de bronz. Piesa având valoarea cea mai ridicată era dinarul (*denarius*), care valora 10/12 dintr-o livră. Erau apoi jumătatea de dinar (*quinarius*) şi sfertul de dinar, *sestertius,* echivalat cu 2/12 şi jumătate din greutatea unitară. Sestertul devine foarte repede unitatea de valoare: suficient de mic pentru a nu necesita prea mulţi submultipli, destul de mare pentru a se dovedi uşor de utilizat în stabilirea preţurilor obişnuite. Când era vorba de sume considerabile, unitatea folosită nu mai era sestertul, ci o valoare abstractă, independentă de orice marcaj monetar, *suta de mii de sesterţi.*

Monedele de aur au fost privite de romani cu suspiciune mult timp. Li se reproşa că strângeau într-un volum foarte mic, valori considerabile. De aceea, se cerea popoarelor înfrânte ca despăgubirile de război să fie plătite în monede de argint. Era o favoare să li se dea voie să plătească în bani de aur. Exploatarea minelor de aur a fost interzisă, în mai multe rânduri, în cursul secolelor al treilea şi al doilea î. Hr. Poate pentru că aurul trecea drept metalul *corupător* prin excelenţă, sau poate pentru a diminua afluxul de bogăţii mobiliare care risca să compromită un echilibru social bazat pe întâietatea bunurilor imobiliare. O clasă de negustori prea bogată reprezenta un pericol pentru o aristocraţie funciară din ce în ce mai tentată să-şi

abandoneze domeniile tradiţionale pentru un comerţ mai profitabil. Oricum, utilizarea monedelor de aur s-a făcut la început în mod excepţional. Nu o regăsim decât în momentul crizei foarte grave, militare şi economice, care urmează invaziei lui Hannibal. Pentru a plăti soldaţii şi echipamentele militare, s-au adunat toate obiectele preţioase care erau în temple. Ulterior, importurile de la popoarele străine, solda trupelor din ţări în care, la fel ca în Orient, moneda de aur era folosită de secole, au impus utilizarea acestui metal. Dinarul de aur a devenit piesa de o unitate, având aceeaşi greutate şi fiind de acelaşi tip ca şi dinarul de argint. Întrebuinţarea lui nu a devenit frecventă, însă, decât la începutul Imperiului.

Este normal să ne întrebăm care era valoarea acestei monede romane, adică puterea ei de cumpărare. Dar, cum era de aşteptat, această valoare a variat în funcţie de epocă. Raportul dintre diferitele metale nu a rămas fix. Bronzul, de exemplu, şi-a pierdut continuu valoarea, în raport cu argintul. Se admite, în general, că sestertul de argint avea cam aceeaşi valoare cu aceea pe care o au zece franci *grei*. Dar aceste valori sunt înşelătoare. Ele depind nu numai de cantitatea de metal pur utilizată pentru fiecare piesă la o epocă dată, dar, de asemenea, şi mai ales, de volumul pieselor monetare aflate în circulaţie. Or, la sfârşitul Republicii, apare o penurie de numerar, producţia de metal preţios crescând mai puţin în raport cu bogăţia reală. Închirierea argintului era scumpă. Astfel, cămătarii au câştigat curând o situaţie privilegiată în economie. Datoriile particularilor deveneau din ce în ce mai apăsătoare. Într-o mare măsură, *conjuraţia lui Catilina*[15]

[15] Catilina, Lucius Sergius (108-62 î. Hr.) om politic roman, iniţiatorul unei conspiraţii împotriva Senatului, demascat în 63 î. Hr. de Cicero în celebrele sale „Catilinare". (n.red.)

era rezultatul nemulţumirii şi strâmtorării crescânde ale proprietarilor funciari mici şi mijlocii, care aveau, cum spunem noi, *dificultăţi financiare*, sperând în ştergerea datoriilor. Puteau rezista doar proprietarii foarte mari care exploatau domenii imense. În mod paradoxal, dezvoltarea bogăţiei mobiliare în acelaşi timp cu micşorarea relativă a masei monetare în circulaţie – sau cel puţin a multiplicării ei în număr insuficient – au avut ca rezultat concentrarea proprietăţii funciare. S-a format, astfel, o nouă clasă, deţinătorii de *latifundia,* în detrimentul micilor proprietari, până atunci cei mai numeroşi şi forţa reală din oraşele şi satele italiene. Aceste domenii sunt exploatate cu ajutorul armatelor de sclavi, mai economice şi mai disciplinate decât lucrătorii liberi. Chiar dacă randamentul muncii sclavilor era inferior, costul muncii lor era, de asemenea, foarte mic. Cu o astfel de mână de lucru, nu se punea problema să se dezvolte culturi pretenţioase, astfel că cirezile s-au mărit din ce în ce mai mult. Pământurile, care altă dată erau consacrate cultivării grâului, viţei de vie sau măslinului, au devenit terenuri pentru păşunat vitele. O economie bazată pe marea producţie a înlocuit progresiv economia artizanală a secolelor trecute.

Putem măsura însă, fără greutate, consecinţele unei asemenea concentrări economice. Micii fermieri, alungaţi de pe pământurile lor, zilerii fără muncă s-au îndreptat către Oraş. Plebea urbană îşi sporeşte numărul. Mijloacele ei de existenţă sunt mai precare pe zi ce trece şi devine necesară organizarea unui sistem de asistenţă socială. Chiar şi aici, tradiţia oferea o soluţie. Vechea tradiţie clientelară făcea ca patronul să fie responsabil, din punct de vedere moral, de bunăstarea celor care depindeau de el. De aceea, se puteau vedea, din ce în ce mai des, clienţii venind grăbit dimineaţa în casele nobile sau

bogate şi cerând *sportulae*. Acesta era cadoul în natură pe care patronul îl oferea zilnic clientului său, ca acesta să poată trăi.

În curând însă, problema a depăşit ceea ce puteau acorda particularii. Ea se pusese deja în unele regate elenistice şi, după acest model, încetul cu încetul, s-a organizat şi la Roma un veritabil sistem de asistenţă publică, constând în distribuţia de grâu, vin şi ulei la preţuri mici, uneori chiar gratuit. Astfel, începe să se schiţeze, din ultimii ani ai celui de al doilea secol î.Hr., fizionomia a ceea ce va fi plebea imperială, care trăieşte dintr-o hrană câştigată fără să muncească, parazită a unui imperiu pe care nu ea l-a cucerit, fără grija zilei de mâine, dar pregătită să ia parte la revolte sângeroase, un instrument docil care-şi pleacă urechea la vocea unor oratori populari şi a unor demagogi.

*
* *

Evocarea plebei romane, atât de diferită de ceea ce fusese înainte, acel popor de muncitori şi soldaţi, sugerează în mod firesc ideea de *jocuri* de care era atât de lacomă. Cetatea grecească avea teatrul ei, în care comediile şi tragediile, reprezentate la început cu ocazia unor sărbători religioase, au ajuns să se înmulţească în aşa măsură, încât în Tarent, de exemplu, spre sfârşitul existenţei sale ca cetate independentă, nu exista zi fără o reprezentaţie teatrală. La Roma, jocurile au existat dintotdeauna. Dar acestea erau, la origine, ceremonii religoase, menite să *distreze* zeii, cu un ritual stabilit până în cele mai mici detalii. Fără îndoială că oamenii erau admişi să asiste la spectacol, dar desfăşurarea acestuia nu avea loc special pentru ei.

Cele mai vechi dintre aceste jocuri erau cursele de cai, organizate la Circul Mare. Se spune că acestea ar fi existat din perioada regală, de vreme ce, cu o asemenea ocazie, prietenii lui Romulus ar fi răpit femeile sabine. La sfârşitul unora dintre curse, calul învingător era sacrificat, iar sângele lui folosit la purificarea rituală, destinată să asigure fertilitatea pământului şi a oamenilor. De altfel, însăşi cursa era prin esenţă destinată să evidenţieze vigoarea animalelor şi, în consecinţă, să se decidă care sunt cele a căror sacrificare va fi mai folositoare colectivităţii. Spectacolul era instrumentul, scopul fiind ofranda rituală.

Acelaşi lucru s-a petrecut şi cu marile procesiuni, care au fost la originea reprezentaţiilor teatrale. La începuturi, dansatorii şi mimii (dintre care unii de origine etruscă) reprezentau un fel de comedie sacră, menită să bucure zeii, ale căror statui erau, în acele zile de sărbătoare, expuse în mod solemn. Aceste procesiuni s-au transformat, de-abia în cursul secolului al treilea î.Hr, şi s-au separat în pantomime şi apoi în adevărate piese de teatru jucate pe o scenă. Astfel s-au născut tragediile şi comediile. Aceste *ludi scaenici* – erau denumite astfel pentru a le deosebi de celelalte jocuri – datorau mult influenţei greceşti. Poeţii au început prin a imita piesele de teatru greceşti, păstrând totuşi anumite caracteristici pur italice sau latine. În faţa acestor reprezentaţii, romanii nu se simţeau înstrăinaţi, cum s-ar fi întâmplat în faţa unor simple adaptări. Autorii pieselor urmează, în mare măsură, tradiţiile naţionale. Aceasta o vedem bine mai ales în comedii, mult mai bine păstrate decât tragediile, din care au rămas numai fragmente. Este sigur că opera unui Plaut[16] datorează mult

[16] Plaut (Titus Maccius Plautus) (250-184 î. Hr.), poet comic latin, a scris piesele „Captivii", „Soldatul fanfaron", „Ulcica", „Gemenii", „Comedia stafiilor" şi s-a inspirat din comedia nouă grecească. (n.red.)

saltimbancilor care, cu mult timp înaintea apariţiei teatrului roman, străbăteau oraşele Italiei Centrale. Publicului îi plăcea să regăsească, chiar sub deghizarea lor grecească, personajele familiare din farsă: şiretul cocoşat Dossenus, bătrânul cârcotaş, Pappus, Bucco, mâncăciosul cu obrajii enormi, şi Maccus clovnul, ţăran prost ale cărui grosolănii încântau auditoriul. Totuşi, chiar în locul comediei, conform tradiţiei, publicul roman prefera adeseori spectacole mai puţin literare, abandona în masă teatrul, în favoarea unui ursar sau a unui dansator pe sârmă.

La sfârşitul Republicii nu exista încă un teatru cu un sediu permanent. Cu prilejul fiecărui spectacol se ridica o scenă provizorie şi nişte trepte de lemn. Teoretic, trebuia ca spectatorii să stea în picioare. Ar fi fost un semn de slăbiciune să li se permită să stea jos, iar această slăbiciune, după cum s-a văzut, a făcut să decadă cetăţile greceşti şi ar fi periclitat măreţia statului roman. Construcţia, în anul 55 î.Hr. a primului teatru din piatră, operă a marelui Pompei, a fost considerată, de asemenea, un semn de decadenţă de către bătrânii romani. Ei nu-şi puneau problema că un teatru de scânduri demolat şi refăcut de câte ori era necesar, nu era prea diferit de un teatru durabil. Pentru a-i face să-l accepte, Pompei a trebuit să-şi prezinte construcţia ca pe o simplă dependinţă a unui templu ridicat pentru protectoarea sa, Venus.

Uneori se organizau, de către particulari bogaţi, spectacole, cu ocazia funeraliilor unui membru al familiei lor. Să nu fim şocaţi că vedem reprezentate comedii la ceremoniile funerare ale lui Paulus-Emilius. Am vorbit despre partea de spectacol din ceremoniile funerare, la care luau parte nu numai cei aflaţi în viaţă, ci şi strămoşii defuncţi. Ca şi jocurile publice, jocurile funerare sunt activităţi religioase şi constituie un ritual în care sentimentele personale al spec-

tatorilor contează prea puţin. Obiceiul luptelor de gladiatori s-a introdus la Roma chiar cu ocazia jocurilor funerare. Se pare că obiceiul a fost campanian la origine, dar nu se poate exclude şi o influenţă etruscă. Iniţial, se făceau, probabil, sacrificii umane, prizonierii de război fiind ucişi la funeraliile unui erou. Roma n-a cunoscut niciodată acest spectacol într-o formă atât de barbară. Când apar gladiatorii în jocurile publice, începând din 105 î.Hr., ei sunt deja luptători, care se confruntă câte doi şi care îşi apără cinstea şansa unul împotriva celuilalt. Un gladiator învins, dar care s-a apărat curajos, este uneori *graţiat* de către un public sensibil, mai ales, la aspectul *sportiv* al luptei şi, mai puţin decât noi, la grozăvia acesteia.

Gladiatorii se recrutau dintre criminalii judecaţi şi condamnaţi la pedeapsa capitală şi care îşi mai prelungeau astfel viaţa, dar şi dintre voluntari, sclavi fugari, dornici să scape de urmărire, sau oameni ruinaţi. Unii gladiatori, deosebit de îndemânatici sau de norocoşi, aveau o carieră lungă şi ajungeau să-şi obţină retragerea din arenă. La sfârşitul Republicii existau anumiţi oameni, special pregătiţi pentru a desfăşura acţiuni în favoarea unuia sau altuia dintre candidaţii la funcţiile publice, folosind în acest scop gladiatorii. Aceştia din urmă erau întreţinuţi de către producătorii unor spectacole cu obiectiv electoral, *lanistae,* care îi închiriau unor magistraţi însărcinaţi să se ocupe de jocuri. Ei se antrenau în şcoli speciale, *ludi,* şi duceau o viaţă uşoară.

Existau diferite tipuri de gladiatori, care se deosebeau după armamentul lor. Gladiatorul cu armament greu, cu o cască cu vizieră, un scut lung şi platoşă, era un *samnit.* Un *trac* se proteja cu ajutorul unui scut rotund şi lupta cu un pumnal. *Retiarii* luptau fără altă armă decât cu o plasă, de care atârnau bucăţi de plumb, şi un trident. Ei aruncau

plasa, aşa cum se procedează pentru a prinde peşte, îşi imobilizau adversarul, iar apoi îl străpungeau cu tridentul, la fel cum un pescar prinde cu harponul un ton.

De la începutul celui de-al doilea secol î.Hr., s-au prezentat şi spectacole cu animale sălbatice. Acolo nu mai erau oameni care luptau unii împotriva altora, ci animale sălbatice: leul împotriva leului, leul împotriva unei pantere sau a unui taur. Dar, în curând, s-a ajuns să se opună animalelor omul. În arenă aveau loc mari vânători, cu haite de câini asmuţite împotriva sălbăticiunilor şi cu vânători, având ţepuşe şi lănci în mâini. Magistraţii, cărora le revenea sarcina să organizeze jocurile, se străduiau să găsească spectacole noi, care să placă poporului. Astfel, Pompei a fost primul care a adus rinoceri în arenă. Încă de pe vremea războaielor punice, elefanţii erau binecunoscuţi de romani, dar publicului îi displăcea să vadă, masacrate, aceste animale, în care se părea că se ghiceşte *o oarecare asemănare cu omul.*

Poporul de rând iubea aceste spectacole, exotice sau sângeroase. Lenea, iresponsabilitatea lui, de asemenea, sentimentul că toate acestea erau puse în scenă, cu mare cheltuială, pentru amuzamentul lui, totul contribuia la creşterea plăcerii. Dar romanii cei mai cultivaţi nu asistau decât din obligaţie – pentru că organizatorul le era prieten sau aliat politic, sau pentru că trebuia să-şi menţină poziţia în manifestările colective. Ei se plictiseau, în realitate, acolo, şi preferau singurătatea dedicată studiului în vilele lor.

*

* *

Contactele directe mai întâi cu Grecia, apoi cucerirea Macedoniei şi intervenţiile continue în treburile interne ale cetăţilor şi ale ligilor, până la crearea provinciei Achaia,

după distrugerea Corintului, în 146 î.Hr., au provocat o adevărată revoluţie spirituală, cu influenţe imense în viaţa cotidiană a romanilor. Vechiul ideal, care făcea din cetăţean slujitorul statului şi care subordona întreaga viaţă personală activităţii publice, este pus în discuţie de influenţa crescândă a unor discipline intelectuale şi a unei culturi care nu acordă prea mare atenţie aspectului civic. De aici înainte, apărea la fel de necesar să se citească filosofii, ca şi să se înveţe mânuirea armelor. O dată încheiată ziua de muncă, era normal să înceapă o alta, în intimitatea căminului. Iar când venea vara şi tribunalele intrau în vacanţă, fiecare îşi petrecea perioada călduroasă în vila sa de pe malul mării sau de pe coline.

Această evoluţie a obiceiurilor a fost repede transpusă în arhitectura locuinţelor. Am amintit cum vechile locuinţe de la ţară s-au micşorat ca să se adapteze spaţiului redus al oraşelor. Acum, se observă o mişcare exact contrară, pentru care avem mărturii preţioase în cele mai vechi case conservate la Pompei. Mai întâi, s-a dezvoltat *atrium-ul*. În locul bătrânului *atrium* toscan, în care acoperişul este susţinut de numai patru grinzi dispuse pe patru laturi şi traversând încăperea dintr-un capăt în celălalt – ceea ce limitează dimensiunile acesteia la maximum o bârnă – se recurge la susţinerea *compluvium*-ului prin patru coloane. A apărut astfel *atrium*-ul *tetrastil,* care putea fi conceput mai larg decât un *atrium* toscan, graţie unei mai bune repartizări a greutăţii. Apoi, pe măsură ce nevoia de spaţiu a devenit mai mare, s-au înmulţit coloanele şi a apărut *atrium*-ul *corintic,* care este un adevărat portic cvadruplu. Numele lui indică, dacă nu provenienţa efectivă a acestui tip de *atrium*, cel puţin asociaţiile evocate în minţile romanilor cu arhitectura elenistică. La fel s-a întâmplat şi în cazul celui de-al patrulea tip de *atrium* care

a apărut atunci – *atrium*-ul *din Rhodos.* Acest *atrium* nu era decât un *atrium* corintian cu una din laturile mici (cea dinspre sud) ridicată pe două etaje, ca să apere camera de căldura soarelui.

Fără nici o îndoială că nu suntem, cu această evoluţie, în faţa unei influenţe exercitate direct de locuinţa elenistică. *Atrium*-ul îşi păstrează numele roman, dar, în realitate, este înlocuit printr-un adevărat *peristil,* de genul celor care ne sunt cunoscute prin intermediul caselor din Delos. Singura deosebire dintre *atrium* şi *peristil* constă, nu în aşezarea lor, ci în funcţiile pe care le îndeplinesc. Întrucât în obiceiurile greceşti nu intră vizita matinală a clienţilor, nici marile recepţii oficiale care au loc pe parcursul unei zile a magistratului roman, peristilul păstrează un caracter strict privat. El este centrul vieţii de familie. Aici stau femeile. La romani, din contră, *atrium*-ul rămâne prin excelenţă locul *reprezentativ*, iar viaţa privată trebuie să se refugieze în altă parte. Din acest motiv, se observă că, la Pompei, casa tinde să se dezvolte, pe lângă vechiul *tablinum*, apărând o întreagă serie de încăperi care nu existau altădată. Într-un fel, casa oficială este dublată de o casă particulară, asemănătoare celeilalte, dar închisă pentru mulţimea clienţilor şi a vizitatorilor. Arhitectura marchează, în mod clar, separarea pe cale de a se produce în viaţa cotidiană, între activităţile oficiale şi *otium*, dreptul de a fi tu însuţi.

Modelele tipice de case *duble* le găsim la Pompei. Ele încep să apară înainte ca oraşul să fie transformat în colonie romană, ceea ce s-a întâmplat în timpul dictatorului Sulla (către 90 – 80 î.Hr.). Este sigur că o evoluţie similară a avut loc şi la Roma, prin extindere de la un oraş la altul, aşa cum suntem îndreptăţiţi, într-o oarecare măsură, să tragem concluzia. Acolo unde, altădată, la locuinţa de la ţară, se întindea grădina de zarzavat (*hortus*, fig. 1),

arhitecţii construiesc un al doilea *atrium,* sau, mai degrabă, un *peristil* cu aspect grecesc (de exemplu casa lui Pansa, (fig. 5). Pe axă, pe locul în care, la vechea casă, ar fi fost *tablinum*, se deschide larg un salon mare, *sala* (în greacă, *oecus,* οτχοζ). Aici au loc recepţiile private şi, de asemenea, aici este centrul vieţii familiale. Bucătăria, altădată învecinată cu *atrium*, este împinsă în spatele peristilului, la fel ca şi sufrageria, deschisă şi ea către portic. În mijlocul porticului, ca într-un *atrium*, este amenajat, adesea, un bazin mare sau se plantează flori şi plante agăţătoare, care se caţără pe coloane. Acolo poate să-şi găsească locul şi o boltă de viţă de vie. Gustului pentru natură, vreme îndelungată reprimat de limitele caselor de la oraş, i se lasă frâu liber. De altfel, nu rareori, bazinul din atrium era înconjurat de muşchi, ferigi, irişi, de plante iubitoare de umiditate, puse în adevărate jardiniere, în care pământul este sprijinit de plăci de marmură sau de pământ ars. Tradiţionala severitate a locuinţei este astfel înveselită. Niciodată, din câte ştim, peristilul locuinţelor greceşti nu a fost decorat aşa. Romanii încearcă, prin noile aspecte ale luxului, o evocare a vieţii de la ţară, acel paradis pierdut.

În locuinţă, spaţiul lăsat liber din centrul peristilului nu este singurul destinat unei grădini de agrement. Dacă vechiul *hortus*, grădina de zarzavat, a dispărut, lăsând locul peristilului, în realitate a mai apărut o altă grădină. Ea se întinde dincolo de *casa particulară* şi nu mai este destinată zarzavaturilor. Separată de *oecus* printr-un portic larg (fig. 5), în ea se cultivă dafini, leandri, chiparoşi, plantate astfel încât să formeze boschete. Ici şi colo, statui ale faunilor, ale bacantelor, ale nimfelor, un Priap evocau prezenţa forţelor invizibile ale naturii şi ale spiritelor pământului. Deseori, altarul casei trece din *lararium* către grădină. Pentru adăpostirea zeilor casei se construieşte o capelă

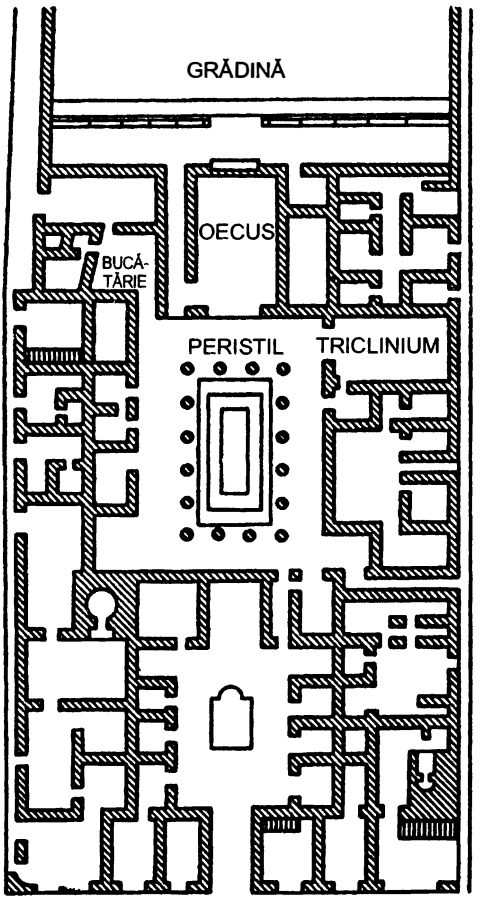

Fig. 5 Casă cu peristil (casa lui Pansa, din Pompei)

mică, care devine centrul ansamblului peisagistic. La el se ajungea pe o alee sinuoasă, ocolind un boschet – întocmai cum la ţară se ajungea, la sanctuarele rustice. Cam în această perioadă, romanii au inventat, sau cel puţin, au însufleţit arta aranjării grădinilor. Aceste aranjamente cu plante, flori, apă care curge şi forme ale artei greceşti reuşeau să exprime dragostea lor pentru natură. Această artă nu va fi pe deplin desăvârşită decât mai târziu, începând cu Imperiul. Totuşi, ea se născuse deja în ultimele decade ale perioadei Republicii, iar concepţia despre viaţă pe care o simboliza – ideea că natura nu este numai puterea care produce recoltele şi fiinţele vii, ci şi o prietenă iubită în existenţa cotidiană – acest semi-dilitantism, care va înflori mai târziu, era deja întrezărit la romani încă din perioada în care Cartagina se prăbuşea.

Primii mari nobili ai Romei, despre care ştim sigur că au avut grădini, sunt P. Cornelius Scipio, învingătorul lui Hannibal, şi prietenii săi, partizani declaraţi, la fel ca şi el, ai culturii greceşti. După persecuţia politică pe care a suferit-o din partea cenzorului Cato, Scipio s-a refugiat în Campania, la Literne, unde se găsea casa lui de la ţară. Aici a trăit într-un fel de exil voluntar şi i-a interzis soţiei, ca la moartea lui, să-i fie duse rămăşiţele pământeşti la Roma. Această vilă, păstrată de pietatea romanilor, exista şi cu două secole şi jumătate mai târziu când a fost vizitată de Seneca, de la care ne-a parvenit o descriere destul de precisă. Impresia care se desprinde din aceasta este, mai întâi, aceea a unei mari austerităţi. Seneca, obişnuit cu locuinţele luxoase din timpul Imperiului neronian, se miră să vadă simplitatea cu care se mulţumea învingătorul Cartaginei. Această vilă este încă parţial ţărănească. Ea se afla înghesuită în spatele unor ziduri cu turnuri la colţuri, necesare datorită incursiunilor relativ frecvente ale piraţilor. Camerele de recepţie

sunt foarte mici, dar mai ales odăile particulare, iar baia *abia ajungea pentru sclavi* spune Seneca. Însă, în jurul casei, este un parc mare cu crânguri şi verdeaţă peste tot.

Nepotul prin adopţie al primului African, Scipio Aemilianus, avea şi el o vilă în Campania. Acolo, pentru a se odihni după oboseală şi primejdii, făcea lungi plimbări pe plajă şi, împreună cu prietenul său, Laelius, se distrau culegând scoici, aşa cum fac copiii. Vila, grădina sunt mijloace pentru a scăpa de tirania şi oboseala oraşului. În tinereţe, Scipio Aemilianus şi-a urmat tatăl în campania împotriva regelui Macedoniei, Perses[17]. A avut astfel ocazia să cunoască marile parcuri de vânătoare pe care le posedau toţi suveranii din perioada elenistică şi să vâneze chiar el în aceste rezervaţii regale. Întorcându-se în Italia, a continuat să practice, de plăcere, un sport care până atunci era mai degrabă dispreţuit şi lăsat în seama oamenilor de la ţară[18]. Imitându-l, mulţi tineri aristocraţi au început să întreţină un alai, arme de vânătoare, personal şi să urmărească cerbi sau mistreţi în munţii şi pădurile italice. Plecând de la un vechi obicei grecesc, vânătoarea a apărut, de atunci, ca un exerciţiu pregătitor pentru război şi, în această calitate, a fost admisă la Roma, cu acelaşi drept ca celelalte *sporturi* practicate până atunci de către tineri pe Câmpul lui Marte şi care se reduceau mai ales la un antrenament militar intensiv: aruncarea suliţei, temutul *pilum* al legionarului, alergare, înarmat până în dinţi sub greutatea platoşei, scrimă cu sabia, marşuri lungi, obositoare, după care se relaxau, aruncându-se în Tibru, când era mai frig, şi înotau.

---

[17] Perses – ultimul rege al Macedoniei (179-168 î. Hr.) înfrânt de romani în al treilea război macedonean (171-168 î.Hr.) la Pydna (168 î. Hr.); a murit în captivitate, iar regatul său a fost împărţit în 4 provincii tributare Romei. (n.red.)

[18] J. Aymard, *Les chasses romaines*, Paris, 1951. (n.a.)

Activitatea fizică începe să se detaşeze de vreun scop utilitar. Se găseşte timp pentru simpla odihnă într-un cadru natural frumos, pentru plăcerea de a fi un om tânăr, viguros şi atent faţă de corpul său. Cu toate acestea, nu se practică încă deloc exerciţiile atletice de tip grecesc. Această influenţă este rezervată perioadei următoare. Sunt privite cu un oarecare dispreţ, cel puţin la Roma – dacă nu în sud şi în Campania, unde influenţa grecească era mai puternică – aruncarea greutăţii, cursele de care, probe minuţios pregătite şi care nu sunt decât exerciţii atletice în sine, la fel ca operele de artă. Dar, nu va trece mult timp, şi tinerii romani vor fi văzuţi pasionându-se de performanţele atleţilor, asemenea efebilor atenieni din *gymnasium*.

Ideea de a avea răgazul unei destinderi, în afara obligaţiilor citadine, începe să se impună la Roma prin intermediul vieţii intelectuale. Pe unul din domeniile sale, Cicero a amenajat două alei, pe două terase învecinate. Pe una a numit-o Liceul, iar pe cealaltă Academia. Or, Liceul şi Academia erau locurile unde, la Atena, îşi ţinuseră prelegerile Aristotel şi Platon. Şcolile pe care ei le-au fondat continuau să existe acolo şi să fie două dintre cele mai însufleţite centre ale filosofiei şi gândirii greceşti. Denumindu-şi astfel grădinile, marele orator afirma nu numai filoelenismul său, dar şi dorinţa de a dedica existenţa sa privată – *otium*, răgazul dedicat studiului – celor doi filosofi, cei mai mari ai tuturor timpurilor.

Dacă grădina este un loc de odihnă, ea mai este, de asemenea, locul conversaţiilor şi al discuţiilor înalte. De la mijlocul celui de-al doilea secol î.Hr., *înţelepţii* greci au început să ia drumul Romei. Din când în când, fără îndoială, Senatul se credea îndreptăţit să expulzeze pe unii al căror zel susţinut atrăgea la ei pe tineri, distrăgându-le atenţia de la exerciţiile militare. Dar aceasta rămâne fără nici un efect împotriva acelor literaţi care s-au integrat în marile case, trăind în apropierea stăpânului, discutând seara, o dată terminată ziua oficială, cu prietenii lui, şi formând, încetul cu încetul, copiii

– viitori senatori şi magistraţi – în spiritul cunoaşterii şi al respectului pentru cele care ţin de spirit. Acest aflux de greci cultivaţi a început pe vremea când, sub pretextul înăbuşirii oricărei opoziţii în oraşele din Peloponeş, Senatul a deportat în masă personajele cele mai importante din burghezia locală grecească şi le-a implantat în Italia. Aceasta a făcut ca Polybius să se refugieze la Roma şi să poată exercita o influenţă determinantă asupra gândirii tânărului Scipio Aemilianus. Încetul cu încetul, fiecare mare familie a început să aibă *filosofii* ei de casă. Şi dacă, în secolele precedente, ziua se desfăşura interminabil în Forum, iar timpul consacrat treburilor era limitat, o dată îndeplinite îndatoririle civice, acum apare graba de a regăsi, în peristilul casei, conversaţia cu prietenii.

În mod firesc, o asemenea evoluţie a mărit rolul şi importanţa femeilor. Dacă ele erau excluse din Forum şi din viaţa publică, locul lor era însemnat în intimitatea familială şi, foarte repede, doamnele romane au dobândit o cultură şi un rafinament care le-au făcut să egaleze elita masculină. Austeritatea antică îşi pierde din consistenţă. În perioada în care a fost cenzor, Cato mai putea încă să excludă din Senat un nobil roman vinovat că şi-a sărutat soţia în public – el însuşi lăudându-se că nu i-a arătat, propriei soţii, dovezi evidente de tandreţe decât pe timp de furtună, când aceasta era speriată de tunete şi fulgere. Cincizeci de ani mai târziu o asemenea austeritate nu mai era la modă.

Aproximativ, în perioada Gracchilor (la sfârşitul celui de-al doilea secol î.Hr.) apar adevărate *saloane* în jurul câtorva femei. Se cunoaşte influenţa exercitată asupra celor doi tribuni de însăşi mama lor, Cornelia, care s-a ocupat de formarea lor intelectuală şi morală, fiind în mare măsură responsabilă de poziţia lor politică, cel puţin în ceea ce priveşte principiile lor. Trei sferturi de secol mai târziu, apare cercul Claudiei, în care se reunesc toţi tinerii eleganţi, importanţi din Roma, dar, de asemenea, şi oamenii de spirit şi

poeţii. Claudia, sora tribunului pe care Cicero îl detesta atât de mult, dar pentru care oratorul a nutrit, un timp, oarecare simpatie, este eroina Lesbia din opera lui Catullus. Cultivată, artistă, ea nu are prea multe în comun cu tradiţionala *matroană,* iar moravurile ei sunt libere. Se vorbeşte cu o nuanţă de scandal despre petrecerile pe care le dădea în grădina ei de pe malul Tibrului. Dar conduita Claudiei nu este aceea a unei curtezane. Ea este căsătorită şi, dacă are o oarecare slăbiciune pentru Catullus sau un altul, nu înseamnă că se străduieşte mai puţin să sprijine cariera politică a soţului ei. Multe intrigi, care au agitat Republica romană către sfârşitul ei, au avut originea în salonul Claudiei sau în acelea ale rivalelor ei. Active, voluntare şi deseori interesate şi lacome să câştige, femeile romane nu se mai resemnează să toarcă lâna. Acele timpuri sunt desigur apuse. Vechea căsătorie prin *confarreatio*, despre a cărei ceremonie am vorbit, se practică din ce în ce mai puţin, întrucât nu se putea rupe uşor. Ea este înlocuită cu forme mai puţin solemne, inventate, altădată, pentru a legitima căsătoriile plebeilor, şi care permit să se obţină uşor divorţul. Juriştii au găsit mijloacele de a da posibilitatea femeii măritate să dispună de bunurile ei, s-o elibereze de tutorii ei legali. Din ce în ce mai mult, femeia este independentă şi se foloseşte de noile sale drepturi. Niciodată căsătoriile n-au fost mai repede încheiate şi totodată mai uşor desfăcute decât în această perioadă. Drept urmare, numărul naşterilor, cel puţin în familiile aristocrate, se diminuează continuu, iar numărul celor care se trăgeau din familii vechi se micşorează din generaţie în generaţie, în favoarea liberţilor veniţi cam de peste tot, şi îndeosebi din lumea elenistică şi orientală. Unul din scopurile politicii lui Augustus va consta chiar în încercarea de a determina întoarcerea la obiceiurile de odinioară. Va fi însă un efort zadarnic.

Capitolul III

SECOLUL LUI AUGUSTUS

O dată cu sfârşitul Republicii, Roma încheie cucerirea lumii. În Orient, legiunile ei ajung în Caucaz şi la graniţele Armeniei. În curând, regatul Egiptului, protejat în mod miraculos de anexarea oficială, va deveni proprietatea personală a împăraţilor, care vor putea exploata inepuizabilele lui bogăţii. În Occident, continuă cucerirea romană. După înfrângerea lui Iugurta, în partea occidentală a nordului Africii se instalează guvernatori romani, iar regatul vasal, încredinţat regelui Iuba, favorizează comerţul italic până la porţile actualului Maroc. Aventura lui Cezar în Galia uneşte cetăţile galice şi înlocuieşte influenţa antică a Marsiliei cu aceea a Romei. Cupru, argint, plumb şi aur din Spania şi din Galia, lemn din pădurile Alpilor sau din nordul Africii, peşte din Gades (Cadix), purpură tyriană, mătăsuri chinezeşti aduse cu caravanele din Turkestan şi ţesute în insulele greceşti, mai ales în Kos, fructe din livezile de pe Orontes, statui, argintărie, veselă scumpă ieşită din atelierele atice, ale Pergamului şi ale Alexandriei, toate bogăţiile lumii se revărsau de pe corăbiile de marfă care urcau pe Tibru şi acostau în portul de pe Aventin. Se părea că romanii nu aveau decât să întindă mâna, căci cuceririle lor le asigurau o viaţă luxoasă şi plină de măreţie.

Or, printr-un ciudat contrast, apare în acel moment, chiar la Roma, o reacţie împotriva tentaţiilor şi a înlesnirilor vieţii cotidiene. Anarhia şi catastrofele sângeroase, care au marcat căderea regimului republican, au zdruncinat destul de tare clasa conducătoare ca aceasta să nu simtă nevoia unui adevărat *examen de conştiinţă* şi, poate, a

unei reveniri la mai multă *virtute*. De altfel, la o examinare atentă, belşugul era numai pentru romanii de la oraş. Pătura de mijloc, cei care acumulaseră un anumit capital din municipiile şi satele italiene evolua mai lent. Augustus, când era copil, a fost crescut într-o casă modestă, la Velletri, deşi tatăl său era un magistrat de rang înalt. Livia, soţia lui Augustus, avea lângă porţile Romei o fermă renumită pentru curtea ei de păsări, unde ea creştea o rasă de găini albe, fără să considere că prin aceasta, se înjosea. Încă din vremea lui Tacitus, se va vorbi despre *zgârcenia provincialilor* ca despre o virtute. Tradiţiile ţărăneşti se păstrează, dar într-un plan secund. Trebuie, totuşi, să se facă o distincţie între regiunile cu proprietăţi întinse, Apulia (familia Puliilor, lângă Tarent), Campania, în jurul Neapolelui, Toscana, care au alungat muncitorii liberi, şi pământurile mai puţin bogate, unde o populaţie fidelă trecutului, se agăţa cu încăpăţânare de el. Acesta este cazul teritoriilor muntoase şi, de asemenea, al vechilor colonii militare, aflate în nordul peninsulei, pe drumul galilor, de-a lungul coastei provensale şi până în inima Spaniei. Acolo, economia rămâne de tip agrar, cu tot ceea ce implică ea: raritatea banilor şi, în general, a bogăţiei mobiliare, mediocritatea averilor, un număr relativ mic de servitori şi de sclavi. Aceşti burghezi de la ţară, adesea cetăţeni romani de dată recentă, îşi trimit copiii să înveţe la Roma – dar aceasta costă scump şi nu-şi pot permite întotdeauna. Atunci, se străduiesc să organizeze local şcoli, în care sunt aduşi profesori al căror trecut nu-i recomandă întotdeauna unei astfel de meserii. Copiii, instruiţi mai bine sau mai rău, rămân în orăşel şi continuă tradiţia familiei. Începe să se întrezărească – de exemplu, graţie mărturisirilor lui Horaţiu despre anii copilăriei lui – o întreagă viaţă *municipală* în care se proiectează, ca o imagine întârziată, Roma tradiţională.

Efortul lui Augustus nu ţintea, aşadar, decât să propună romanilor din capitală, imitarea unui model care nu era foarte îndepărtat. Şi, pentru câtva timp, a părut că va reuşi. Exemplul îl dădea el însuşi. Biograful lui, Suetonius, povesteşte că n-a vrut niciodată o casă mare, aşa cum apăruseră în decursul perioadei precedente. Avem norocul să cunoaştem casa lui Augustus de pe Palatin şi suntem obligaţi să fim de acord că era foarte modestă. În starea ei actuală, vedem acolo trei săli principale, deschise către o curte interioară. La un nivel superior, un mic peristil luminos, cu câteva dependinţe în jur. Casa este în mod sigur mai puţin somptuoasă decât cea a lui Diomede, a lui Faunus sau decât unul sau altul dintre palatele pompeiene, cu imensele lor peristiluri, colonadele lor adumbrite, operele lor de artă de factură elenistică. Casa lui Augustus de pe Palatin este chiar expresia acelei reacţii către mai multă simplitate în viaţa cotidiană, pentru care a pledat primul împărat.

Până atunci, nu rareori, se întâmpla ca pereţii interiori să fie decoraţi cu obiecte scumpe din marmură, aduse din Africa sau Asia. Când venitul proprietarului nu permitea astfel de extravaganţe, pictura le înlocuia şi se imitau, pentru a înşela ochiul, încrustări de pietre exotice. Dar iată că asistăm la apariţia unui nou stil de decoraţie. Idealul nu mai este să se dea iluzia unui decor grandios. Pictorului i se cere acum să înlăture pereţii, să-i deschidă cu ferestre imaginare, prin care privirea să descopere peisaje şi privelişti cu grădini. Astfel, în casa lui Augustus, salonul cel mare are două deschideri largi care par să dea, una, spre o pădure şi cealaltă spre un pârâu. Într-o parte, un sanctuar al Dianei, zeiţa vânătorii, de cealaltă, o capelă cu o destinaţie mai puţin clară, ridicată pentru o divinitate ţărănească. În felul acesta, cei care stau în locuinţă au

iluzia că trăiesc într-un decor natural. Printr-o întorsătură ciudată, formele noi, deprinse din arta decorativă, tind să regăsească vechiul *naturalism* roman. În acelaşi timp, ele au avantajul de a înlocui, printr-un joc al imaginaţiei, absenţa unei grădini adevărate. Căci Roma lui Augustus este un oraş în care creşterea populaţiei conduce, mai mult decât oricând până atunci, la economisirea spaţiului. Dacă, în cazul generaţiilor anterioare, unii mari proprietari, ca Lucullus şi istoricul Sallustius, au putut crea parcuri imense, unde erau realizate peisaje similare celor care erau pictate pe pereţii casei de pe Palatin, Augustus nu-şi încurajează prietenii să le urmeze exemplul. Unul dintre aceştia avea o locuinţă foarte încăpătoare pe Esquilin. Augustus nu i-a reproşat aceasta, dar, devenit moştenitorul lui, s-a grăbit să dărâme această casă supărătoare şi a destinat terenul unor clădiri de interes public. Încetul cu încetul, oraşul, care, dacă ar fi continuat să urmeze tendinţele manifestate până atunci, ar fi sfârşit prin a semăna cu Pompeiul aşa cum îl vedem, cu *palatele lui particulare* şi cu casele de plăceri, tinde să restrângă din ce în ce mai mult spaţiul locuibil. Câteva imagini ale timpului (confirmate de săpături ca aceea de pe Caelius, sub biserica Sfinţilor Ioan şi Paul) ne arată străzile în pantă, escaladând colinele şi mărginite de case înghesuite şi strâmte, unde, din pridvoare, femeile pândesc plecarea şi sosirea vecinilor lor. Bătrânul *atrium* italic este pe cale de dispariţie. La Roma, numai vechiul *domus* al familiilor nobile îl mai au, însă nu se mai construiesc altele. Pentru a găzdui mulţimea din ce în ce mai numeroasă, trebuie să se recurgă la soluţii economice. Arhitecţii au inventat, atunci *insula.*

Insula sau insuliţa este un imobil mărginit din toate părţile de străzi – cum era, de altfel, vechiul *domus* cu *atrium* – dar, spre deosebire de acesta, primea lumina aproa-

pe exclusiv prin deschideri care dau spre drumul public şi nu către o curte interioară (fig. 6). Caracteristica importantă a unei *insula* este aceea de a avea numeroase etaje la care se accede pe scări care coboară direct în stradă. Acest procedeu, folosit încă în multe imobile din bătrâna Genova, de exemplu, are avantajul de a oferi o independenţă etajelor superioare şi de a economisi spaţiul, renunţându-se la un vestibul comun. Era astfel posibil să se instaleze mai multe familii diferite în aceeaşi casă, în diferite apartamente. Uneori, se obţine o sursă suplimentară de aer şi de lumină printr-o curticică sau mai degrabă printr-un *puţ*, făcut în interiorul acestei *insula.* Pentru pietatea locuitorilor, se instala aici un altar al casei, comun întregului imobil, un pictor reproducea pe pereţi imaginea câtorva plante. O voinţă tenace nu putea lăsa să dispară amintirea naturii. Dar, aceste sugestii a ceea ce era, în secolul trecut, cadrul obişnuit al vieţii cotidiene, nu făceau decât să sublinieze revoluţia introdusă de noile condiţii de existenţă în oraş şi, într-un fel, să o deplângă.

O dată introduse la Roma, aceste *insulae* s-au înmulţit în detrimentul *domus*-ului şi au ajuns să schimbe fizionomia oraşului. Adesea foarte înalte, ele ajungeau la cinci sau chiar şase etaje. Dar numai primele trei etaje erau construite din piatră nefasonată placată cu cărămidă. Restul era făcut din materiale mai uşoare, şi adesea, părţile superioare erau din lemn. Antreprenorii şi proprietarii realizau în felul acesta profituri sigure, însă în dauna soliditătii şi a securităţii. Un laitmotiv pentru moralişti şi poeţi îl constituia evocarea frecventelor prăbuşiri de case şi a incendiilor. Ne putem imagina riscurile reprezentate de utilizarea exclusivă a sobelor cu cărbune de lemn atât la bucătărie, cât şi pentru încălzit, în această înghesuială de oameni, în spaţii din ce în ce mai strâmte şi din ce în ce

mai fragile. Era suficientă prezenţa unor tăciuni nestinşi, lângă un perete care conţine paie, şi focul cuprindea întregul *bloc*. În altă parte, podelele supraîncărcate se surpau; adăugarea unui etaj suplimentar compromitea grav soliditatea unui perete pentru care arhitectul nu prevăzuse o astfel de solicitare. Numărul şi gravitatea accidentelor care aveau loc în *insulae* l-au făcut pe Augustus să organizeze un corp de *vigiles*, însărcinaţi, în mod special, cu asigurarea supravegherii pe timp de noapte a oraşului şi cu lupta împotriva incendiilor. O satiră a lui Iuvenal, rămasă celebră, descrie greutăţile şi piedicile pe care le

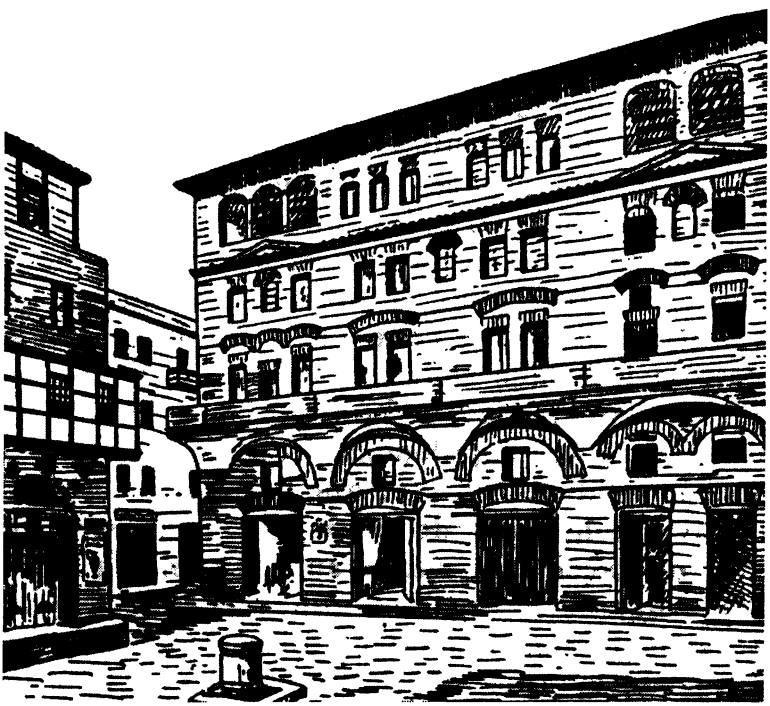

Fig. 6 Reconstituirea unei *insula*
(J. Carcopino, *Vie quotidienne*, trad. englezească, p. 26-27)

întâlneşte un om când se plimba în Roma lui Domiţian[19]: străzi înguste, convoaie mari de care pentru permanentele şantiere de construcţii, cortegii funerare, zgomote, îmbulzeală, fum de la sobe – toate acestea existau deja în timpul lui Augustus şi făceau dificilă şederea în oraş.

*
* *

Mulţimea care se îmbulzeşte pe aceste străzi nu mai are înfăţişarea de odinioară. De peste două secole bărbaţii au luat obiceiul să-şi radă barba şi uneori chiar părul. Iar, de la sfârşitul Republicii, se mulţumesc să le poarte foarte scurte, cu fruntea şi gâtul libere. S-a ajuns ca părul rebel să fie încreţit cu fierul, într-un număr mare de bucle mici; chiar bărbaţii se supuneau acestei operaţii, fapt care-i scandalizează pe moralişti. Pentru ras, este obligatoriu să se recurgă la un bărbier, întrucât briciul rudimentar nu le permitea să realizeze această operaţie singuri. Bărbierul, instalat în plină stradă sau într-o prăvălioară, înconjurat de clienţi, care, aşezaţi pe bănci, pălăvrăgeau aşteptându-şi rândul, începea prin a umezi faţa clientului. Apoi, cu încetineală, ascuţindu-şi des briciul pe o piatră, îşi făcea meseria. Accidentele nu erau rare şi o lege fixa daunele pe care le putea pretinde un client mutilat. Romanii bogaţi îşi aveau propriul lor bărbier, în mâinile căruia se încredinţau.

De asemenea, costumul şi-a pierdut uniformitatea şi sobrietatea. Afluxul străinilor veniţi din Orient a introdus obiceiuri noi, care, practic, l-au transformat. Se poartă din ce în ce mai mult *pallium*-ul, care, la origine, era o mantie

[19] Domiţian (Titus Flavius Domitianus) împărat roman între 81-96 aparţinând dinastiei Flavia. (n.red)

grecească care se aranja mult mai simplu decât toga: o fâşie lungă de material suplu din lână se punea numai pe un umăr şi se înfăşură în jurul şalelor. Nu necesită nici croială, nici cusături, nici broşă specială pentru a-l fixa şi a-l menţine pe loc. Pentru toate aceste motive, el a fost adoptat de către oamenii simpli, de către *intelectuali* (*pallium*-ul era, în mod tradiţional, îmbrăcămintea filosofului) şi, de asemenea, de către nobilii romani, când nu aveau *obligaţii* oficiale. În perioada celor doi ani de exil pe insula Rhodos, Tiberius n-a vrut să îmbrace altceva. Pallium apărea ca veşmântul, prin excelenţă, al timpului petrecut în studiu.

Dar, deja de multă vreme, romanii cunoşteau hainele mai strâmte şi mai potrivite unui climat mai rece decât al lor. Astfel, *paenula* era o pelerină cu glugă, având un aspect modern. Ei o datorează Galiei Cisalpine, iar prima menţiune despre ea aparţine unui autor roman şi datează din timpul celui de-al doilea război punic. Totuşi, obiceiul nu s-a generalizat decât la sfârşitul Republicii şi la începutul Imperiului. Ele se foloseau mai ales în călătorii, în timpul interminabilelor ore în care erai zdruncinat în cadenţa atelajului sau, dacă se alegea drumul pe apă, cum era cel făcut de Horaţiu când mergea la Brindisi, era o protecţie preţioasă în timpul nopţilor petrecute în umezeala şi frigul râului. O purtau şi soldaţii în perioada campaniilor din ţări cu climă mai aspră, în Galia, în peninsula Bretagne, pe malurile Dunării, în Alpi sau în Germania. Dar, începând cu instaurarea Imperiului, se puteau vedea bătrâni mergând pe stradă, înfăşuraţi în *paenulae* şi chiar apărând la jocuri în această ţinută considerată drept neîngrijită. Materialul din care era confecţionată o *paenula* era o ţesătură deasă de lână, deseori acoperită cu fire lungi, care oferă o protecţie foarte eficace împotriva intemperiilor.

Paenula se îmbrăca direct peste tunică, fără nici o altă haină. Dar, uneori, era necesară o pelerină mai uşoară, care să acopere toga – de exemplu, atunci când, pentru a asista la o ceremonie, nu puteau să nu îşi pună costumul oficial, dar în acelaşi timp doreau şi să îşi protejeze umerii împotriva frigului. Pentru a răspunde acestor nevoi, romanii dispuneau de *lacerna*, care arată aproape la fel ca o togă, aşa cum era aceasta la începuturi, dar care se purta aşezată pe umeri şi prinsă cu o fibulă grea. Dacă ploua, acestei *lacerna* i se adăuga o glugă care putea fi detaşată, *cucullus*, care acoperea şi umerii.

Tot aşa cum au împrumutat *paenula* de la gali, romanii au luat şi pantalonii, pe care îi purtau la ţară sau la vânătoare. Aceşti *bracae* erau nişte pantaloni colanţi, coborând deasupra genunchiului şi continuaţi adesea prin *tibialia,* care erau fâşiile moletierelor[20]. E adevărat, un astfel de costum era întotdeauna rar în oraş. Cel mai adesea, sub tunică se purtau sau numai nişte izmene foarte scurte, sau nişte chiloţi de in care acopereau coapsa şi care, de aceea, erau denumiţi *feminalia*.

Varietatea atât de mare a veşmintelor, care se dovedeau la purtare cu mult mai practice decât toga, a avut ca rezultat folosirea acesteia mult mai rar. Se spune că, într-o zi, Augustus a întâlnit în Forum un grup de oameni îmbrăcaţi cu *lacernae* mohorâte şi a fost indignat. „*Iată*, a spus el, *stăpânii lumii! Priviţi-i, popor al togii!*" Urmarea a fost un edict care interzicea cetăţenilor fără togă accesul în Forum. Această hotărâre, luată cu intenţia bună de a aduce un plus de demnitate manifestărilor din viaţa publică, consacră, în ochii noştri, despărţirea din ce

[20] Obiect de îmbrăcăminte format dintr-o fâşie de stofă sau de piele cu care se înfăşura pulpa piciorului, peste pantalon, de la gleznă până sub genunchi. (n.tr.)

în ce mai evidentă dintre aceasta şi existenţa cotidiană. Nu se mai ţinea seama de aparenţe, ci mai mult de confort. Viaţa oficială nu mai era – pentru unii, cel puţin, cei care aveau apăsătoarea onoare de a participa la ea – decât o reprezentaţie plictisitoare, de care se scăpa cât se putea de repede. Viaţa adevărată se afla în altă parte. Această separare se exprimă prin evoluţia togii, care devine mai grea, mai incomodă şi se încarcă de drapaje complicate. Acum ea coboară mult sub genunchi şi era practic imposibil să ai altă activitate, în acest costum sculptural, decât să ţii discursuri sau să faci figuraţie.

*
* *

Adoptarea unui costum cu adevărat practic, era cu atât mai indispensabilă cu cât romanii încep să călătorească mult. Nu numai că un mare număr dintre ei trebuie să meargă în provincii îndepărtate pentru a ocupa funcţii publice, dar simplii particulari posedă, câteodată la distanţe considerabile, vile şi domenii în care îşi petrec lunile cele mai calde. În plus, ultimele decade ale Republicii au cunoscut o intensificare a schimburilor comerciale. Mulţi *cavaleri* din rândul negustorilor aveau interese financiare sau se ocupau de un comerţ oarecare. Din toate aceste motive, numărul de călători de pe drumuri şi din porturi creştea. Augustus a trecut, după anii de tulburări şi de războaie civile, la reorganizarea reţelei rutiere care, la origini, avea un caracter esenţialmente militar; drumul şi coloniile care o mărgineau demonstrând etapele înaintării efective a armatei romane. Încetul cu încetul, această reţea a fost adaptată condiţiilor păcii. Se făceau eforturi pentru lărgirea drumurilor, ca să se permită transportul

mărfurilor şi să se creeze drumuri secundare deservind municipii, situate la o oarecare distanţă de drumul principal. Cel mai celebru dintre toate drumurile romane rămâne Via Appia, construit în 312 î.Hr. de către cenzorul Appius Claudius, între Roma şi Capua şi care a fost prima linie care a unit Latium şi Campania. Acest drum, prelungit succesiv până la Tarent şi la Reggio di Calabria, de unde, cu un bac, era posibil să se ajungă în Sicilia, există încă la porţile Romei şi astăzi, în starea lui din Antichitate. Lat de aproximativ 4,30 m, el este în întregime pavat cu dale din bazalt poligonal, solid îmbinate unele într-altele şi formând o şosea indestructibilă. Să nu credem totuşi că toate drumurile romane erau aşa, şi nici că pavajul Viei Appia se continua până la capătul ei. Cel mai adesea, drumul era numai pietruit şi aşternut cu nisip, iar lăţimea lui nu depăşea deseori 2 metri, ceea ce făcea ca, la încrucişarea a două vehicule, să apară destule dificultăţi. Vara, pe aceste drumuri era foarte mult praf, iar iarna, unele porţiuni se transformau în noroaie. În apropierea oraşelor, în general, autorităţile locale se preocupau să le amelioreze, dar între marile oraşe, pasaje lungi rămâneau dificile. De aceea, când era posibil – şi din ce în ce mai mult, pe măsură ce se înaintează în istoria Imperiului – se utilizau căile maritime.

Pe aceste drumuri, călătorii mergeau uneori pe jos – de-a lungul şoselei era o cărare pentru pietoni –, dar, desigur, când se parcurgea o distanţă puţin mai lungă, trebuia să se recurgă la mersul pe un catâr sau pe un cal. Şi întrucât numai cei mai săraci călători nu aveau o suită, nu rareori se întâlneau grupuri de călăreţi: stăpânul pe un cal, sclavii pe catâri. Un animal de povară ducea bagajele, mai ales merindele pentru drum, căci unele etape erau lungi şi se desfăşurau prin câmpii lipsite de resurse. Când călăto-

rul era o persoană cât de cât importantă, pe drum se deplasa o adevărată caravană. Stăpânul era instalat într-o căruţă cu patru roţi, de origine galică, numită *raeda*. El călătorea culcat pe o saltea aşezată pe scândura căruţei – precauţie necesară, căci vehiculul nu avea resorturi şi zdruncinăturile erau neplăcute chiar dacă, în general, se mergea la pas. În a doua căruţă, se puteau pune bagajele, însoţitorii călărind înainte sau înapoi. Ei erau înarmaţi, pentru a se păzi de întâlnirile periculoase – tâlharii nu erau puţini şi a fost necesar ca Augustus să organizeze adevărate expediţii militare pentru a debarasa de ei anumite regiuni ale Peninsulei Italice. Căruţele cu bagaje conţineau deseori adevărate comori. Se spune că Cezar nu se deplasa fără să ia cu el – chiar şi în război – tăbliţe de mozaic.

Doamnele din înalta societate preferau să folosească litierele purtate de sclavi. Bitinienii erau renumiţi pentru o astfel de muncă.

Aristocraţii romani trimiteau înainte oameni care le pregăteau locul de odihnă peste noapte. Cel mai adesea, când nu făceau deplasarea oficial şi când nu erau aşteptaţi în oraşe în această postură, ei se opreau, în fiecare seară, la vila unui prieten, unde, intendentul, avertizat, le pregătise o primire demnă de rangul pe care îl aveau: banchet şi, mai ales, o baie, foarte necesară după orele lungi de drum, prin praf sau noroi. Se putea ca ei înşişi să posede o mică locuinţă (*deversorium*) pe acele drumuri pe care le parcurgeau în mod frecvent. Când aceste posibilităţi lipseau şi, dacă nu voiau sau nu puteau să stea sub un cort, trăgeau la un han.

Aceste hanuri, construite de-a lungul marilor artere, pe teritoriul întregului Imperiu, semănau destul de bine cu caravanseraiurile Orientului: o curte în jurul căreia sunt înşirate grajduri pentru animale şi şoproane pentru căruţe.

La primul etaj se găsea o galerie în care dădeau camerele călătorilor. Mobilierul era puţin sau deloc. Fiecare se instala cum putea, gătea recurgând la serviciile oamenilor lui. Astfel de hanuri erau numeroase în Antichitate. Altele, de un nivel mai ridicat, ofereau drumeţilor mai multe posibilităţi. La hanul propriu-zis se mai alipea o cârciumă, unde se puteau găsi mâncăruri calde, uneori vinuri de calitate şi o companie veselă. În unele hanuri, în zilele călduroase, călătorul accepta invitaţia cârciumăriţei siriene, pe care micul poem virgilian ne-o arată în mijlocul grădinii sale, sub bolta de viţă, turnând băutura şi dansând în sunetul unei muzici instrumentale. Aceste cârciumi aveau firme, care difereau în funcţie de regiune, cu nume ca *Hanul Cămilei, Hanul Găinii, La Marele Vultur* şi alte mii, aflate sub protecţia lui Mercur (protectorul negustorilor şi al călătorilor), a lui Apolo sau Venus. Clientela principală a acestor hanuri era formată din catârgii, căruţaşi, oameni simpli, dar ele adăposteau uneori şi personaje înalte.

*
* *

Mâncărurile de la hanuri nu puteau fi nicidecum pe gustul romanilor bogaţi, care uitaseră de frugalitatea mesei ancestrale. Am văzut deja cum meniurile erau mai elaborate decât cele din urmă cu unu sau două secole, dar, o dată cu începutul Imperiului, vedem gătitul devenind o veritabilă artă, care dă prilejul apariţiei unei serii de cărţi, dintre care cea mai renumită care ni s-a păstrat, este aceea a lui Apicius. Aceasta ne permite să ne formăm cel puţin o idee exactă despre unele reţete romane[21].

[21] *Apicius. L'art culinaire,* ediţie tradusă şi comentată de J. André, Paris, 1965. (n.a.)

Orice s-ar spune, bucătăria epocii imperiale are preocupări legate de medicină. Multe dintre reţetele propuse de Apicius sunt prezentate ca fiind indicate pentru a vindeca o maladie sau alta şi, prin aceasta, tratatul lui nu rămânea fără legătură cu preceptele antice ale lui Cato. Dar, din timpuri atât de îndepărtate, ingredientele s-au multiplicat şi s-au diversificat. Să remarcăm întrebuinţarea excesivă a condimentelor şi a ierburilor cu miros puternic, dintre care unele sunt indigene, dar altele se importă din Orient, la preţuri foarte mari. Se folosesc mult piperul, boabe sau pisat, chimenul alături de molotru[22], usturoi, cimbru, ceapă, rută[23] şi pătrunjel. Silphium, plantă aromatică, mândrie a Cirenaicii, intra în multe dintre compoziţii. Peste toate însă, *garum* era principalul ingredient, nelipsit aproape din nici o reţetă. Multă vreme, oamenii moderni s-au întrebat zadarnic ce era acest *garum*. Astăzi suntem mai bine informaţi, mulţumită unei mai bune cunoaşteri a bucătăriei din Extremul Orient, care utilizează un produs asemănător, *nuoc-mam* (în Indochina). Este vorba de intestine de peşte, în principal de ton şi macrou, macerate în sare, care, prin autoliză[24] sfârşesc prin a da naştere unor produse similare celor care se găsesc în brânzeturile noastre fermentate. Acest *garum* era produs cam peste tot în zona bazinului mediteranean, dar cel care se bucura de o deosebită apreciere era cel de pe ţărmurile spaniole. Preţul lui putea atinge, în funcţie de calitate, sume foarte ridicate, dar oamenii simpli puteau să îmbunătăţească

[22] Plantă erbacee din familia leguminoaselor, având flori albastre şi fructul în formă de păstaie (trigonella besseriana) (n.tr.).

[23] Virnanţ, plantă erbacee aromatică având frunze alterne şi penate şi flori galbene, dispuse în corimb; este întrebuinţată în medicină (n.tr.).

[24] Dezintegrarea celulelor şi a ţesuturilor din plante şi din animale, sub acţiunea enzimelor proprii (n.tr.).

gustul legumelor cu un produs de calitatea a doua sau a treia, obţinut prin înmuiere sau fermentare rapidă, şi care era mult mai ieftin.

Ne putem imagina, după reţetele lui Apicius, o bucătărie cu mâncăruri picante, destul de asemănătoare cu bucătăria orientală, în care predominau sosurile, capabile să modifice gustul propriu cărnii, ca şi cum arta bucătarilor consta în schimbarea aspectului – de exemplu, de a da unei ciozvârte de porc impresia că ar fi o pasăre sau de a da unor sfârcuri de scroafă (fel foarte apreciat) aparenţa unei tocane din peşte. Căutarea sistematică a unor mâncăruri rare, exotice şi costisitoare, caracteristică deja perioadei precedente, se amplifică excesiv de mult. Se citează *tocăniţa din limbi de privighetoare*, care evident necesita un număr enorm de păsări. Dar astfel de fantezii, simple curiozităţi culinare, nu puteau fi decât foarte rare excepţii. Chiar şi marii proprietari de pământuri continuau să ofere oaspeţilor mai ales vânat şi peşte de mare: lipan, ţipar, mreană, dar şi infinita varietate a faunei mediteraneene care se găsea proaspătă, în fiecare dimineaţă, la *macellum,* situat nu departe de Forumul roman. Mult prea celebra poveste despre mrenele hrănite cu carne de om, pentru ca gustul lor să devină mai fin, este aproape o legendă sau cel puţin generalizarea răuvoitoare a unui caz unic. Dacă este adevărat că un prieten al lui Augustus arunca uneori sclavi în bazinul în care trăiau aceşti peşti, aceasta nu a fost atât pentru a-i hrăni pe aceştia, cât pentru a-i ucide pe sclavii vinovaţi, dar toată lumea s-a indignat de o astfel de pedeapsă. La moartea proprietarului, casa, care a fost martora acestor grozăvii, a fost dărâmată de către Augustus, care a donat terenul domeniului public.

*
* *

Strădania lui Augustus a contribuit, în egală măsură, la păstrarea vieţii de familie în rândurile aristocraţiei prin încercarea de a diminua numărul de divorţuri, pedepsirea adulterelor, devenite din ce în ce mai numeroase în cursul ultimilor ani ai Republicii, favorizarea căsătoriilor, prin acordarea unor privilegii taţilor şi mamelor ale căror familii aveau cel puţin trei copii. El a dorit să apere, pe cât posibil, tinerii de contacte imorale. Adolescenţii au fost integraţi în asociaţii pe jumătate religioase, pe jumătate sportive, s-a interzis tinerilor „imberbi" să participe la ceremonii precum acea *cursă a Lupercaliilor*[25], un foarte vechi ritual magic celebrat, în fiecare an, în jurul Palatinului şi în care bărbaţi goi flagelau, cu curele din piele de ţap, femeile care doreau să dobândească o fecunditate pe care natura le-o refuzase. Sărbătoarea, prea respectată datorită vechimii ei, nu putea fi interzisă; ea a fost supusă unor reguli mai stricte, aşa cum va fi, mai târziu, carnavalul în lumea creştină.

În acelaşi scop, Agrippa, colaboratorul şi, în curând, ginerele lui Augustus, execută pe Câmpul lui Marte ample lucrări, pentru a crea un cadru atrăgător destinat exerciţiilor fizice. S-a construit special un apeduct pentru alimentarea unui canal artificial, Euripe, destinat tinerilor înotători, care nu mai aveau, de aici încolo, nevoie să ţină seama de creşterile şi de pericolele Tibrului. Lângă Euripe, Agrippa a ridicat primul mare aşezământ termal din Roma, o baie cu aburi denumită *Laconicum*, care va fi modelul marilor terme ale perioadei viitoare. Încetul cu încetul,

[25] Sărbătoare anuală celebrată la Roma, la 15 februarie, în apropierea unei grote, în cinstea lui Faunus Lupercus, zeitate a turmelor de vite. (n.tr.)

exerciţiile de pe Câmpul lui Marte, pe care tradiţia romană le voia exclusiv militare, căpătau, aşa cum am spus-o, un cadru inspirat din *gimnasyum*-ul grec şi din palestre[26]. Aici îşi petreceau cea mai mare parte a timpului lor tinerii liberi prin naştere, iar cârciumile nu se deschideau decât la căderea nopţii, la ora la care tineretul se întorsese demult acasă.

S-ar putea greşi, totuşi, dacă s-ar crede că educaţia fizică a fost singura activitate a adolescenţilor. Minunatul avânt al literaturii în timpul secolului lui Augustus a dovedit că formarea lor intelectuală nu era deloc neglijată.

Copilul, după anii petrecuţi sub îngrijirea exclusivă a mamei, când învăţase primele elemente de citire, începea să meargă la şcoală. El era atunci dat în grija unui dascăl într-ale gramaticii, care îl învăţa, mai întâi, să scrie şi să citească în mod curent. Câteva celebre fresce ne prezintă copiii aşezaţi pe o bancă, sub un portic, cu tăbliţa ceruită pe genunchi – ca, astăzi, tăbliţele de ardezie – şi repetându-şi lecţia sub supravegherea profesorului. Toţi sunt înfăşuraţi în pelerine, căci în aer liber este frig, iar cei mai mulţi sunt atenţi. Totuşi, într-un colţ, un elev rău este biciuit şi gura lui larg deschisă este proba pentru urletele pe care le scoate. Horaţiu a păstrat o urâtă amintire despre învăţătorul lui, *Orbilius biciuitorul*. Metoda pedagogică consta, în esenţă, în exerciţii de memorie, în murmure repetate la nesfârşit şi vai de cel care nu ţinea ritmul! Cu acest profesor se învăţau, astfel, pasaje lungi din poeţii latini de odinioară: Naevius, cu epopeea sa *Războiul punic*, Ennius, cu *Analele* sale, un spirit mai modern, dar cu un stil greoi. Trebuia ca prin aceste lecturi să se întipărească în mintea copiilor preceptele sănătoase

[26] Loc special destinat practicării gimnasticii şi luptelor în Grecia şi Roma antică; din lat. *palaestra* (n.tr.).

ale predecesorilor, să li se dea lecţii de energie şi virtute străveche. De asemenea, mai erau învăţaţi maxime luate din piesele de teatru sau din comedii, ba chiar din culegeri de texte juridice, ca aceea a lui Appius Claudius sau a cenzorului Cato. Formarea morală era completată de o ucenicie în calcule. Întrucât în practică nu se utiliza sistemul zecimal, iar măsurările, şi în special moneda, se bazau pe diviziunea duodecimală, rezultatele operaţiilor erau învăţate aşa cum se învaţă astăzi tabla înmulţirii. Se învăţa astfel să se împartă în mod mecanic un *sextans* (2/12) dintr-un *triens* (4/12) sau dintr-un *quadrans* (3/12). Pentru calcule mai complicate, se folosea un abac, un fel de grilaj cu bile care reprezenta numerele.

Toate aceste lecţii erau repetate copilului, seara, de către *pedagogul* lui, adică sclavul care se ocupa îndeosebi de el, îl avea în grijă, îl însoţea la şcoală, îl ferea de contacte periculoase şi îl ajuta la învăţat. Acest pedagog era, în general, un grec, uneori foarte cultivat şi care căpăta o mare influenţă asupra tânărului. Intimitatea lor nu înceta o dată cu terminarea studiilor, ea se perpetua, în aşa fel încât vedem oameni mari, chiar pe Augustus însuşi, păstrând lângă ei pe tovarăşul lor din copilărie. Fără îndoială, pedagogilor li se datorează pătrunderea atât de rapidă şi de profundă a unor obiceiuri greceşti în gândire şi în viaţă, influenţă secretă, puţin sesizabilă pentru noi, căci nu se manifestă deloc în mărturiile literare, dar pe care este important să o recunoaştem şi să nu o minimalizăm.

Când copilul a dobândit toate cunoştinţele pe care i le putea oferi profesorul de gramatică, intra la şcoala de retorică. Era începutul unor „studii superioare": acolo se reluau marile opere literare latine, completate cu acelea ale poeţilor, istoricilor şi oratorilor greci – să nu uităm că, lângă pedagogul său şi în viaţa de toate zilele, micul

roman învăţase să vorbească greaca în acelaşi timp cu latina, iar cultura romană a fost, foarte devreme, bilingvă. Spiritul în care erau prezentate aceste lecturi era cu totul diferit de cel al profesorului de gramatică. Accentul se punea pe explicarea literară a operei: procedeele de compoziţie şi de stil, semnificaţia profundă, ba chiar căutarea unui simbolism ascuns. Tânărul era astfel, treptat, îndrumat spre cele mai bune modele şi iniţiat în legile compoziţiei literare. Natural, profesorul avea în vedere, mai ales, formarea lui ca orator; arta de a vorbi frumos impregna întreaga viaţă publică a Romei. Preocupările politice nu mai erau, fără îndoială, cele de altădată, de când puterea trecuse în mâinile împăratului şi ale colaboratorilor lui direcţi, prieteni personali, însă dezbaterile din Curie păstrau încă aparenţele. În schimb, activitatea judecătorească nu fusese niciodată atât de intensă. Vechiul Forum nu mai era de ajuns pentru a cuprinde tribunalele. A fost necesară mărirea numărului de clădiri pentru a încăpea cei care pledează şi judecătorii. Fiecare roman îşi putea prezenta singur apărarea, pe aceea a clienţilor lui, sau să vorbească în ajutorul prietenilor săi. Era considerat ruşinos ca un tânăr, pe cale să părăsească toga virilă, să nu fie în stare să-şi facă o „intrare" cel puţin onorabilă în dezbaterile din Forum. Fără îndoială, unii dintre oratori erau chiar celebri şi, în cazul pricinilor delicate, erau preferate serviciile lor, dar, teoretic, ei nu erau decât nişte cetăţeni ca şi ceilalţi şi nu se bucurau de vreun statut profesional deosebit.

La şcoala retorului, tânărul cetăţean se forma pentru rolul lui de bază. I se propuneau procese fictive şi tratându-le, el învăţa, în acelaşi timp, regulile fundamentale ale dreptului. Cunoaşterea juridică şi câştigarea abilităţii în oratorie erau strâns legate. Noi ştim însă de la Cicero că

un orator desăvârşit trebuia să posede o vastă cultură generală. Spiritele superioare nu se mulţumeau să posede numai tehnica. Elocinţa nu era un scop în sine. Aceasta trebuia să poată acţiona asupra minţilor şi a sufletelor şi de aceea era necesar ca tânărul să cunoască „*tot ceea ce este omenesc*": noţiunea unui umanism cuprinzător era, prin urmare, una dintre ţintele propuse educaţiei cetăţeanului roman. De aceea, nu rareori studiile erau completate prin audierea cursurilor filosofilor. Pentru aceasta, adesea tânărul roman mergea la Atena, Pergam, Alexandria sau Rodos, într-unul din centrele unde trăiau şi dădeau lecţii filosofi celebri. Acolo el ducea viaţa unui student independent, cu bani mulţi, linguşit de colegii lui şi de profesori pentru că provenea din Cetatea Regină. Se ignorau nebuniile lui, se aplaudau zgomotos progresele lui în dialectică şi, când se întorcea acasă pentru a-şi asuma sarcinile rangului său, era marcat pentru totdeauna de amprenta elenismului.

*
* *

Totuşi, cu toată grija pe care împăratul i-o purta, să nu credem că tineretul a fost întru totul un model de energie, de muncă şi de înţelepciune. Lectura poeţilor contemporani lui Augustus ne deschide repede ochii. Acest tineret de aur al Romei se distrează, aşa cum s-au distrat toţi tinerii din toate timpurile, când nu trebuiau să facă faţă unor situaţii dificile. Pe cât se considera de imoral ca un bărbat căsătorit să nu respecte caracterul sacru al legăturii cu soţia lui, pe atât apare de natural ca un tânăr să facă ucenicia „vieţii", având o libertate aproape totală. Liberte, fiice de liberte, femei venite din Orient ofereau o

legătură plăcută pentru oricine avea destule resurse să-i asigure celei pe care o alesese, pentru un timp, o viaţă îmbelşugată în societatea bună. Aceste curtezane sunt adeseori cultivate: ele cântă la liră, uneori compun versuri. Întreaga lor viaţă are ca ţel să fie dorite şi asta este o datorie de care se achită cu plăcere. Ele sunt dorite, fireşte, mai ales de tinerii cei mai bogaţi, de cei care au avut deja o însărcinare în provincii, din care au obţinut un profit substanţial. Deseori, nu se feresc să-şi ofere dezmierdările unui poet mai norocos, ale cărui versuri le va imortaliza. Tibullus, Properţius şi, mai ales, Ovidiu ne-au povestit aceste întâlniri nocturne: tânăra care coboară din balcon să-şi întâlnească prietenul în întunericul călduţ, acoperită de ampla ei *palla*, sau tânărul, însoţit de unul sau doi servitori, la lumina torţelor, bătând la o uşă care se deschide discret şi se închide peste fericirea lui. Jocul începe la căderea nopţii, în noile grădini, pe care dărnicia imperială le-a deschis tuturor, sau sub porticurile lui Pompei, lângă tufele de dafin unde Faunul de bronz toarnă fără încetare apa din burduful lui. Întâlniri, cochetării, tertipuri, bileţele încredinţate însoţitoarei, clipiri de ochi, apoi murmure îndelungate şi jurăminte. Toate acestea vor fi uitate în ziua în care tânărul va însoţi, pentru prima dată, către casa lui o logodnică de rangul lui şi, când la rândul său, îşi va asuma demnitatea şi sarcinile unui „tată de familie“.

Capitolul IV

DE LA NERO LA SEVERI

Perioada care este cuprinsă între domnia lui Nero şi sfârşitul dinastiei Antoninilor – adică aproape un secol şi jumătate – este considerată, cel mai adesea, ca momentul de apogeu al Imperiului şi al civilizaţiei romane. Făcând abstracţie de tulburările care marchează trecerea de la ultimul succesor direct al lui Augustus la primul dintre Flavii, siguranţa internă nu a fost niciodată atât de puţin ameninţată, prosperitatea atât de mare, unitatea atât de totală. În mod aparent, viaţa privată, până la sfârşitul secolului al II-lea d.Hr., nu a făcut decât să continue evoluţia care începuse pe parcursul secolului lui Augustus, iar stabilirea unei distincţii nete între cele două perioade, care prezintă între ele atâtea analogii, poate să pară de prisos. Totuşi, dacă privim mai îndeaproape, aceste analogii sunt departe de a fi atât de totale şi de profunde, cum se pretinde. Fără îndoială că marile ritmuri ale vieţii cotidiene, tehnicile meşteşugăreşti, însăşi structura socială şi economică nu au cunoscut o revoluţie. Dar un spirit nou se face simţit. Tendinţe, până atunci abia schiţate, devin dominante. Se simte, prin mii de indicii, că civilizaţia romană a depăşit o etapă care o îndepărtează tot mai mult de originile şi de idealul său primitiv. Observăm, de asemenea, că informaţiile noastre despre realitatea cotidiană nu se mai bazează pe aceleaşi documente ca în perioada precedentă: până atunci, sursele literare contau mai mult decât datele arheologice. De aici înainte, avem mărturia acestor incomparabile muzee, care sunt vilele din Campania, îngropate sub cenuşa şi noroiul vărsate de

Vezuviu în timpul catastrofei din 79 d.Hr. Ne sunt cunoscute, de asemenea, ruinele Ostiei, care, în stadiul actual, ne vorbesc mai degrabă de al doilea şi al treilea secol al erei noastre decât de timpurile anterioare. Chiar dacă viaţa acestor perioade poate fi reconstituită cu mult mai mare uşurinţă, concluziile pe care le tragem nu trebuie aplicate, decât cu cea mai mare prudenţă, perioadelor care au precedat-o. Literatura însăşi se preocupă mai mult să furnizeze descrieri minuţioase: în timpul lui Traian, Plinius cel Tânăr face inventarul amănunţit al *villae*-lor sale şi ne invită la o vizită tot atât de preţioasă pentru noi, pe cât de inutilă trebuie să fi părut celor cărora le era adresată. Marţial sau Iuvenal au descoperit deliciile poeziei realiste, ceea ce face din operele lor tot atâtea surse inepuizabile. Astfel de surse ne-au lipsit până aici, dar este arbitrar să le folosim pentru a înlocui lipsa cunoştinţelor anterioare acestei perioade.

*
* *

În general, în vreme ce secolul lui Augustus a pretins că a iniţiat o reacţie îndreptată împotriva luxului şi o întoarcere la virtuţile ancestrale, o dată cu perioada următoare asistăm la cucerirea definitivă a Romei de către civilizaţia orientală. Iuvenal a putut să scrie că *sunt vremurile bune în care fluviul sirian Orontes se varsă în Tibru*, aducând cu sine mulţimea de semigreci, curtezane în costume exotice şi părul prins sub mitra asiatică, intermediari din toate clasele, aventurieri care acceptă orice meserie şi care nu se dau înapoi din faţa nici unei josnicii. Oricât de satirică ar fi această descriere, ea îşi găseşte un ecou în romanul, realist şi el, cunoscut sub numele de *Satiricon* şi

scris de către Petronius, în ultimii ani ai domniei lui Nero. Acolo, vedem un libert de origine semită, atotputernicul Trimalchion, ajuns la o bogăţie nemăsurată, mulţumită unor compromisuri lipsite de nobleţe şi deţinând în Italia Meridională, în Sicilia, în Africa atât de multe domenii, încât nu le mai ştia numărul. Acest Trimalchion nu era un om rău. Lui îi plăcea să-şi împartă luxul cu alţii şi nu doar să-l etaleze. Relaţiile sale favorite erau cele cu liberţi din municipiul său – care poate fi, fără a fi însă siguri, Pozzuoli –, foşti negustori de obiecte la mâna a doua, antreprenori de pompe funebre, cărora li se adaugă studenţi în căutare de aventuri şi cu totul lipsiţi de scrupule. Într-o seară, în *triclinium*-ul său, se întruneşte această societate diversă şi vedem etalate cele mai caracteristice tendinţe ale epocii. Mai întâi, se remarcă, în abundenţa incredibilă a festinului, un apetit neînfrânat pentru plăceri. Dar, în acelaşi timp, o ingeniozitate naivă înconjoară această lăcomie cu un fast menit să seducă imaginaţia copilărească. Apare un mistreţ – întreg, reconstituit după frigere – căruia i se face o intrare solemnă, fiind escortat de valeţi costumaţi în argaţi, care mână câinii, şi în vânători, având laţuri şi ţepuşe. Cum acelaşi animal fusese prezentat deja, în timpul unei mese anterioare unor meseni sătui care nu l-au vrut, iată-l, acum cu bonetă frigiană pe cap, ca un veritabil libert ce este! Se pare că porcul de pe platoul imens n-a fost golit de măruntaie. Trimalchion se înfurie foarte tare. Îl cheamă pe bucătarul vinovat; călăii, înarmaţi cu bice, îl înhaţă pe nefericit şi îl dezbracă. Comesenii, jenaţi, cer îndurare pentru el. Trimalchion este de acord. *Ei bine, pentru că nu l-ai golit, fă-o acum în faţa tuturor*. Bucătarul vâră cuţitul în măruntaiele animalului şi, de acolo, iese un munte de caltaboşi şi cârnaţi suculenţi care se revarsă pe masă. O întreagă comedie pentru un

asemenea deznodământ! Găsim în aceste scene o delectare populară asemănătoare celei care, de secole, a asigurat succesul pantomimei.

Numai că pretenţiile libertului nu se opresc aici. Prezenţa la masa sa a retorului Agamemnon şi a studenţilor săi şarlatani, trădează gustul său pentru lucrurile înalte. El nu ezită să facă paradă de ştiinţa sa, să discute literatură, să îl citeze aleatoriu pe Homer şi să pozeze în cunoscător al orfevrăriei. Pe scurt, el este parodia acelor mari seniori care, puţin mai târziu, vor apărea în mediile frecventate de Tacitus şi Plinius cel Tânăr şi care sunt, în toate, amatori străluciţi. Am putea să pretindem, pe nedrept, că scene asemănătoare ne pot furniza o descriere exactă a vieţii cotidiene în această epocă; ele nu sunt decât accentuări până la dimensiuni care le fac ridicole. Acestea însă nu le diminuează valoarea ca document, ba dimpotrivă.

Vom înţelege mai bine, în faţa unui astfel de tablou, distanţa care separă Roma aceasta, imperială întru totul, de Roma încă italică, la care visa Augustus. Era totală ruptura cu bătrâna cetate ţărănească, în care ritmurile existenţei erau încă cele ale satului, în care luxul era văzut ca nesincer şi răgazul pentru studiu se cantona în acea parte a zilei care nu putea fi folosită pentru „probleme serioase". Orientul triumfa, impunându-şi hotărât ritmul, în provinciile occidentale şi în oraşele Italiei Centrale sau Septentrionale.

*

* *

Însuşi decorul urban se schimbă. În timpul domniei lui Nero, în anul 64, s-a produs un incendiu teribil care a pustiit întreg centrul oraşului. Nu a fost cruţat nici Palatinul,

unde Tiberius[27], apoi Caligula[28] construiseră locuinţe mai vaste, şi bineînţeles, mai măreţe decât palatul mediocru al lui Augustus. Au ars cartiere întregi. Ceea ce rămăsese era atât de fragil, încât trebuiau înlăturate ruinele caselor, solul nivelat, molozurile duse cu luntrile până la mare. Roma trebuia reconstruită aproape în întregime. O campanie răuvoitoare îl acuza pe împărat că ar fi dorit catastrofa. Oricum ar fi fost, împăratul a organizat el însuşi reconstrucţia, i-a aşezat pe locuitorii fără locuinţe în propriile grădini, a vărsat sume de bani, fără a ţine vreo socoteală, pentru a ajuta reconstrucţia şi a dat edicte care conţineau măsuri menite să evite, în viitor, îngrămădirile şi edificiile prea puţin solide. Lua naştere oraşul nou, Roma lui Nero, cu *insulae* a căror înălţime este limitată, cu reglementări privind materialele folosite în construcţii, cu străzi având o lărgime minimă impusă. Roma va deveni modernă şi nu va mai fi, ca înainte, o capitală care a crescut în voie. Rezultatul acestei reconstrucţii ordonate a fost că tradiţionalul *domus*, locuinţele cu *atrium* au devenit mult mai rare decât în trecut. Folosirea cărămizilor „îmbrăcate" într-un ciment indestructibil se generalizează, atât în arhitectura privată, cât şi în edificiile publice. Marile imobile cu balcon, cu faţada având un aspect atât de modern încât ne surprinde, mărgineau străzile mult lărgite şi mai luminoase (fig. 6). Fără îndoială, reconstrucţia Romei nu a fost totală. Nu fusese distrus totul. Mai mult, Nero nu şi-a putut duce efortul până la capăt, căci din anul 68 d. Hr., atunci când a fost detronat, reglementările sale n-au mai fost aplicate. Spiritele tradiţionaliste au considerat că străzile largi ar fi

[27] Tiberius Claudius Nero, împărat roman 14-37, urmaşul lui Augustus. (n.red.)

[28] Caligula (Caius Iulius Germanicus), împărat roman 37-41, aparţinând dinastiei Iulia-Claudia. (n.red)

prea expuse bătăii soarelui, prea calde şi ar favoriza izbucnirea unor epidemii periculoase. Chiar dacă reconstrucţia nu a rămas decât parţială, cadrul vieţii cotidiene a fost schimbat în profunzime.

Tot pe parcursul acestei perioade, împăraţii s-au preocupat de adaptarea la nevoile oraşului a aducţiunilor de apă. Augustus şi Agrippa începuseră deja să mărească debitul apeductelor. Claudius[29] a fost şi el preocupat de această problemă, dar rezolvarea ei, într-un mod satisfăcător, îi aparţine lui Nero şi succesorilor săi, îndeosebi lui Traian. Totuşi, să nu ne imaginăm că în acele *insulae* apa era distribuită sub presiune, cum o vedem în locuinţele moderne. În mod normal, un apeduct roman furniza apa prin cădere liberă. El aducea apa în fântânile publice, de unde fiecare putea apoi să o scoată. Doar câteva mari familii, mulţumită bunăvoinţei deosebite a împăratului, aveau concesiune gratuită a unor debite riguros limitate. Numai că această apă, adusă din conducta publică, nu ajungea decât la partere. Acest fapt, care nu reprezenta nici un inconvenient pentru antica locuinţă cu *atrium*, unde totul era la nivelul solului, devenea grav pentru *insulae*, dispuse în înălţime. Lupta împotriva incendiilor nu era uşoară. Nu exista jet sub presiune, nici o ţâşnitură înaltă de apă, ci, ca în satele noastre cele mai înapoiate, doar un lanţ de oameni care fac recipientele să circule din mână în mână, iar acestea se golesc pe jumătate în timpul transportului. În mod normal micii sclavi şi slujitoarele erau cei care mergeau la fântână şi aduceau urcioarele pe cap sau pe umăr. Acest spectacol, care a fost al întregii Antichităţi, este încă familiar în oraşele din Orient.

[29] Claudius (Tiberius Claudius Nero Drusus Germanicus), împărat roman 41-54, tatăl adoptiv al lui Nero. (n.red)

Până în timpul domniei lui Traian, cartierele situate pe malul drept al Tibrului nu primeau apă potabilă în cantităţi suficiente. Era nevoie ca locuitorii să recurgă la puţuri şi cisterne şi, ca în primele secole ale Republicii, aceasta se întâmpla pe Palatin, pe Capitoliu şi în Forum. Augustus, care a construit cu mari cheltuieli un apeduct special ce umplea bazinul de la Naumachie, situat pe malul drept, s-a gândit că, în felul acesta, se va îngriji de plăcerile concetăţenilor, dându-le, în acest bazin artificial, spectacolul unei lupte navale, dar nu şi-a luat precauţia de a alege o apă atât de curată, încât să poată servi nevoilor cotidiene, iar aceasta apă nu a putut fi utilizată decât la irigarea grădinilor.

În noul oraş, Nero a avut grijă să îşi rezerve, pentru folosinţa sa personală, un spaţiu imens, unde şi-a amenajat grădinile. Nu făcea prin aceasta decât să continue o tradiţie deja seculară. Am amintit deja grădinile lui Lucullus şi pe cele ale lui Sallustius. În timpul lui Augustus, şi mai ales ulterior, s-au construit alte domenii, nu doar pe malul drept al Tibrului, unde nu lipsea spaţiul, ci şi pe pantele de pe Ianicule şi în câmpia îngustă care mărginea fluviul, dar şi pe colinele Esquilinului. În felul acesta, Roma îşi avea şi ea „centura sa verde". Înspre nord şi înspre sud, după cartierele populate, care se întindeau pe colinele Quirinalului, ale Viminalului şi ale Suburei, oraşul se pierdea într-un labirint de drumuri desfundate, între zidurile lungi care dominau vârfurile copacilor. Pe cât de zgomotos şi animat era centrul, în jurul Capitoliului şi al Forumului, până la Aventin, pe atât de liniştită era această periferie din imediata lui apropiere. La originea acestui fenomen singular se află lipsa mijloacelor de transport şi, de asemenea, dorinţa proprietarilor de a avea grădini. Lipsită de spaţiu, Roma nu a putut să crească decât în

înălţime şi s-a îngrămădit în ea însăşi. Câmpul începea la mai puţin de 2000 de paşi de Capitoliu.

Îndrăzneala lui Nero, după incendiul din anul 64, a constat în apropierea acestei frontiere de inima oraşului, modificând configuraţia cartierelor construite până atunci. Casa de Aur – acesta era numele acelei autentice *villa* urbane – continua direct palatul imperial de pe Palatin, a cărei construcţie fusese începută de Caligula şi care îl punea în legătură cu celebrele grădini ale lui Mecena, aflate pe Esquilin. În mijloc, în depresiunea unde astăzi se află Collosseum-ul, a săpat un lac mare şi l-a înconjurat de sate, de păduri, de păşuni, toate în miniatură; nimic nu lipsea pentru a-ţi da iluzia că eşti departe de oraş. Un portic monumental pornea din Forum, ducând până la intrarea în palat şi, pentru câtva timp, Nero a confiscat de fapt, pentru plăcerea sa personală, o importantă parte a Romei. După moartea sa, parcul Casei de Aur a fost dezmembrat. Grădinile lui Mecena au fost probabil împărţite şi ele în loturi, iar împăraţii din dinastia Flaviilor au consacrat cea mai mare parte a palatului neronian edificiilor publice. În felul acesta, lacul a fost asanat şi pe locul lui a fost amplasat amfiteatrul flavian, cunoscut din Antichitate sub numele de Collosseum. Pe pantele de pe Caelius, la nord de amfiteatru, Titus a ridicat o mare construcţie destinată băilor publice, termele care îi poartă numele. Cu termele lui Titus, urmate îndată de cele ale lui Traian şi, din secol în secol, de altele din ce în ce mai grandioase, până la imensele terme ale lui Diocleţian, în care astăzi este instalat principalul muzeu arheologic al Romei, începe o veritabilă revoluţie în viaţa cotidiană a romanului din oraş. Am amintit deja care au fost începuturile acestei mode: o baie cu aburi, amplasată pe Câmpul lui Marte, *Laconicum*-ul lui Agrippa, menit să înlăture

oboseala tinerilor după exerciţiile fizice. Nu departe de acest loc, Nero, preocupat şi el de tinerii atleţi şi adept făţiş al modelor greceşti, a construit un alt *gymnasium*, care avea şi el săli termale. În oraş existau, fără îndoială, şi alte băi, dar acestea erau conduse de particulari şi aveau drept scop să furnizeze romanilor, care nu aveau în locuinţele lor, mijloacele unei igiene elementare. Punctul de vedere s-a schimbat însă cu totul, o dată cu ridicarea termelor de către Titus. Băile nu mai erau o anexă a palestrelor sau a *gymnasium*-ului, sau un simplu aşezământ destinat igienei, ele deveneau un loc de plăceri, deopotrivă cafenea, loc de adunare şi jocuri.

Partea cea mai mare a cetăţenilor care locuia în Roma era, de fapt, trândavă. Nu doar membrii ai aristocraţiei, senatori, cavaleri angajaţi într-o carieră administrativă care le lăsa libere mari răgazuri de timp, dar şi clientela lor şi toţi cei care erau beneficiarii distribuţiilor imperiale de grâne, ulei şi vin. Nu era posibil ca în fiecare zi să fie proces sau să se ţină discursuri în Forum. Nu erau jocuri la circ sau reprezentaţii de teatru zilnice, cu atât mai rare erau zilele în care era aclamat sau detronat vreun împărat. Aşa a apărut obiceiul de a zăbovi la băi. Iarna sălile calde erau plăcute; vara, apa era răcoroasă, iar porticurile umbroase. Un arhitect prevăzător a înlocuit pistele vechilor palestre cu alei înconjurate de tufe şi peluze. Termele erau *villae* ale plebeilor. Unde, în altă parte, puteau fi petrecute, cu mai multă plăcere, orele libere ale zilei? După rugăciunile de dimineaţă şi cumpărarea proviziilor – fiindcă oamenii din popor nu lăsau aceste griji pe seama sclavilor sau a femeilor, se deschidea în faţa fiecăruia o după-amiază lungă şi goală. Atunci, după siestă, se duceau la terme. Femeile nu au fost nici ele uitate. Le-au

fost rezervate câteva terme sau, în lipsa acestora, câteva ore din programul termelor. Romanii nu au avut niciodată băi „mixte".

Baia romanilor era o operaţie îndelungă şi complicată, ale cărei momente principale şi tehnici generale subzistă şi astăzi în ceea ce numim „băi turceşti". Ea începea cu o trecere printr-o etuvă fără apă, unde corpul, supus unei călduri intense, transpira din abundenţă. Această etuvă se numea *sudatorium.* Ea era adesea precedată de un bazin cu apă călduţă, numit *tepidarium*, care nu era decât un loc de trecere, menit să obişnuiască progresiv corpul cu căldura. După *tepidarium*, se dezbrăcau într-un vestiar, numit *apodyterium*, unde erau lăsate veşmintele, sub paza a unu sau doi sclavi. *Apodyterium* era locul preferat al hoţilor şi, nu rareori, erau surprinşi răufăcători pe cale să şterpelească o tunică, un *pallium* sau o pereche de sandale. În timpul acesta, cei care făceau baie, complet goi, continuau suita de operaţiuni termale. Când corpul era acoperit de sudoare abundentă, simţeau adesea nevoia de a se răcori: cu mâna, se stropeau cu câteva picături de apă rece dintr-un bazin mare, în care apa cădea printr-o ţeavă. Coborau apoi în bazinul cu apă caldă, nu înainte ca un ajutor să frece cu grijă tot corpul cu ajutorul unei mici perii, numite *strigilis*. În cele din urmă, baia se încheia printr-un plonjon în bazinul cu apă rece, pentru a închide porii. Se înota puţin, atât cât permitea spaţiul, iar, la ieşirea din apă, se mergea la maseur. Cu o mână unsă cu ulei parfumat, acesta masa fiecare muşchi, până când cel care făcea baie intra într-o stare de relaxare totală a corpului.

Atunci când aveau la dispoziţie întreaga după amiază, bineînţeles că se întârzia, se făcea baie în compania unor camarazi, se pălăvrăgea interminabil în *tepidarium* sau pe

marginile bazinului. În zilele frumoase, se întindeau în *solarium* pentru a face plajă, sau se jucau cu mingea. Medicii considerau că baia nu era cu adevărat profitabilă decât dacă era precedată şi urmată de un antrenament fizic moderat. Aşa încât erau chiar şi oameni în vârstă care aruncau cu gravitate o minge, până la câte trei sau patru, calculând punctele şi trimiţând sclavii să le aducă mingile pe care le ratau. Sau se marşa progresiv pe aleile grădinii, urmând calcule savante: 1 000 de paşi astăzi, 1 500 mâine. Aleile erau mărginite cu inscripţii care marcau distanţele, furnizând echivalentul în paşi al unui număr determinat de ture ale aleilor. În unele băi private, se cunoştea existenţa unor *gestationes*, adică a unor alei presărate cu nisip, unde stăpânul era plimbat într-o litieră, urmându-se reguli precise: exerciţiul ar putea părea liniştit, dar, de exemplu, după spusele lui Seneca, antrena corpul într-o agitaţie considerată salutară. Baia, după cum se vede, nu a rupt cu totul vechea asociere cu sportul, a cărui simplă anexă era la origini. Esenţialul îl constituia viaţa însăşi a băilor, agitaţia lor pitorească, întâlnirile, micile servicii care se făceau şi se ofereau – un spectacol întotdeauna nou.

O scrisoare a lui Seneca descrie cu multă vervă atmosfera unei terme. „Imaginează-ţi, spune el, toate felurile de glasuri care pot să-ţi deranjeze urechile. Când sportivii se antrenează şi lucrează cu halterele, în timpul efortului sau în timpul a ceea ce li se pare lor a fi efort, se aud gemete şi, de fiecare dată când răsuflă, se aude un şuierat şi o respiraţie ascuţită. Atunci când alunecă în trândăveală, iar cineva se mulţumeşte cu un masaj ieftin, aud loviturile mâinilor pe umeri, care scot un sunet diferit, în funcţie de faptul că sunt date cu latul palmei sau cu palma. Şi dacă, peste toate cele de mai sus, mai vine şi un

jucător cu mingea care îşi adună loviturile, totul este desăvârşit! Acestora li se adaugă certăreţul şi hoţul prins asupra faptei şi omul căruia îi place să-şi audă glasul când face baie. De asemenea, oamenii care sar în bazinul cu apă, în vacarmul apei care plescăie. Dar, pe lângă aceste persoane a căror voce era cel puţin normală, imaginaţi-vă vocea ascuţită şi piţigăiată a celor care epilează şi care strigând întruna, vor să se facă, în felul acesta, mai bine auziţi; aceasta, dacă nu cumva epilează o subţioară şi atunci îi fac pe alţii să ţipe în locul lor. Şi apoi, strigătele variate ale cofetarului, ale negustorului de cârnaţi şi ale vânzătorului de mici pateuri, şi strigăturile caracteristice tuturor acelor băieţi de prăvălie care-şi anunţă produsele." Seneca, instalat într-un apartament situat la etajul superior, mărturisea că are mari probleme în a medita în mijlocul unui asemenea vacarm.

Negustorii, care frecventau termele, nu erau diferiţi de cei care îşi expuneau marfa aproape peste tot în stradă şi în *tabernae.* Am amintit că numai masa de seară, *cena*, se lua cu o oarecare solemnitate. Însă ziua era lungă, mai ales pentru cei fără treabă, care nu încetau să tragă un folos cât de mic din orice, în orice împrejurare, urmând o cutumă care n-a dispărut, nici măcar astăzi, în lumea mediteraneană. Sub porticurile din Forum, în basilici, la colţurile străzilor, îşi aveau prăvăliile, la fel ca în oraşele musulmane sau pe străzile vechiului Neapole, negustori de mâncăruri: frigărui, mici păsări sau peşte prăjit. Se aprindea un foc de cărbune în aer liber; deasupra lui era aşezat un trepied care susţinea o căldăruşă plină cu ulei încins, unde se făceau clătite sau se frigeau mici caracatiţe. În alte locuri, cârnaţii erau fripţi pe cărbune. Pe un jăratec – măslinele; pe altul – peştişorii în saramură. Se vindeau, de asemenea, mâncăruri de legume, îndeosebi

niprală[30] cu garum după gust, fructe – în orice anotimp. O pictură de la Pompei înfăţişează o tânără fată aşezată lângă un coş plin cu smochine, pe care le oferă clienţilor. Speciile, importate de un secol, s-au aclimatizat şi au devenit populare. Chiar cei mici cumpărau în mod obişnuit cireşe sau piersici, ba chiar şi portocale, şi lămâi. Fructele exotice nu mai erau rare. Mici negustori ofereau curmale şi prune siriene, rodii (care şi ele apar în livezile italiene, dar în cantităţi mai mici).

Săpăturile arheologice de la Ostia au dezvăluit numeroase *thermopolii*, prăvălii în care se vindea, la tejghea, hrană caldă şi băuturi „pentru acasă" sau pentru consumat pe loc. Prăvălia era deschisă larg înspre stradă; paralel cu trotuarul era aşezat un fel de cuptor mare, zidit, asemănător acelor maşini de gătit ţărăneşti din zilele noastre. Acolo fierbeau înăbuşit fripturi şi legume preparate. Pe bârne atârnau mănunchiuri de usturoi, de ceapă şi de ierburi parfumate. Într-un colţ, era o nişă care era locul de închinăciune la zei. În spate, se vedeau răsărind din pavaj gâtul marilor amfore din pământ ars, umplute cu diferite soiuri de vinuri: vinul local, care se vindea cel mai bine (exista o măsură pentru suma de un *as*), vin din Campania, vinuri toscane şi vinuri greceşti. Preţul falernului[31] era de patru ori mai mare decât cel al vinului obişnuit. Foarte mulţi romani nu găteau în apartamentele prea mici şi se mulţumeau să aducă mâncare gata pregătită, pe care o cumpărau din *thermopolium.*

Cei care treceau prin oraşul Pompei trebuie să fi fost izbiţi de numărul considerabil de mori care se găseau aici.

---

[30] Plantă erbacee cu flori galbene, având fructele alcătuite din păstăi cu seminţe puţin turtite, pestriţe, cu pete purpurii-negricioase. (n.tr.)

[31] Vin de calitate superioară care se recolta odinioară din Campania (n.tr.).

Fiecare casă îşi avea propria moară. Pietrele de moară erau cioplite din rocă de lavă topită, care se găseau din abundenţă pe pantele Vezuviului. Fiecare moară avea două astfel de pietre. Una era fixă, având forma conică (fig. 7). Ea era înţepenită în mijlocul unui soi de bazin circular în care cădea făina măcinată. Cea de-a doua piatră era mobilă şi avea forma unei clepsidre, fiind foarte evazată în partea superioară şi în cea inferioară îngustă la mijloc. Cea de sus forma o pâlnie, partea inferioară se sprijinea pe piatra fixă şi se freca puternic de ea. Un trunchi de lemn, prins de piatra mobilă a morii, permitea unui cal sau uneori, unui sclav să învârtă maşinăria.

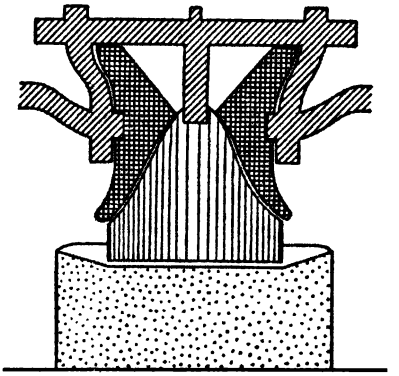

Fig. 7 Cupa unei mori

Cantitatea de grâu, care se putea măcina în felul acesta, era foarte redusă şi acest fapt explică numărul mare al maşinăriilor de acest tip existent în case. Desigur că proprietarii bogaţi îşi pregăteau pâinea la ei acasă – aşa cum se practică şi azi în cele mai multe sate franceze. Fiecare casă avea propriul său cuptor, pe care îl încălzea cu lemne şi unde se cocea pâinea; aceasta avea forma unor mici plăcinte rotunde, pe care se desenau, atunci când coca era moale, opt sau zece sectoare, care însemnau tot atâtea părţi. Aceste pâini, dintre care multe au fost găsite carbonizate în cenuşa oraşului Pompei, sunt întru totul asemănătoare celor pe care le vând, în zilele noastre, brutarii din Rabat sau cei din Marrakech. În funcţie de gradul de cernere la care era supusă făina, se distingeau mai multe soiuri de pâine: *panis cibarius*, bogată mai

degrabă în tărâţe, era rezervată sclavilor; cea mai albă era rezervată pentru masa stăpânilor. De asemenea, multe case aveau propriile lor prese de ulei: două roţi solide care se învârteau vertical în interiorul unui soi de jgheab mare de piatră pentru a zdrobi măslinele. Uleiul de măsline constituia unul din elementele de bază ale alimentaţiei, iar plantaţiile de măslini s-au întins considerabil în întreaga Peninsulă Italică, poate chiar mai mult decât în zilele noastre.

În sfârşit, câteva mari exploatări agricole, descoperite în împrejurimile Pompeiului, ne iniţiază în prepararea vinului. Strugurii proveneau din celebrele podgorii campaniene. Erau aduşi, pe căruţe mari cu două roţi, până la fermă şi aici erau presaţi cu ajutorul unui levier legat prin corzi de un cabestan. Acest sistem arhaic a fost perfecţionat în vremurile de care ne ocupăm. Presarea se făcea cu ajutorul unui şurub, asemănător celui întâlnit la teascurile moderne. În felul acesta, randamentul creştea, iar efortul era mult mai mic. Mustul strugurilor era strâns într-un jgheab mare, cimentat, care îl repartiza în acele *dolii*, vase mari de pământ ars, etanşate prin îmbibare cu răşină. Aceste *dolii*, enorme şi greu de manevrat, erau îngropate aproape în întregime, ceea ce făcea dificilă pritocirea[32] vinului. Vinul, produs în acest fel era gros, bogat în tanin; el lua, de asemenea, acea savoare de răşină caracteristică vinurilor greceşti contemporane. Folosirea butoaielor de lemn, cercuite, era cunoscută în Italia, dar ea era de dată recentă, către sfârşitul secolului I d.Hr., şi a fost importată din regiunile galice. Butoiul, mult mai prac-

[30] Operaţiune care constă în separarea de drojdie a vinului, după fermentare, prin turnarea dintr-un butoi în altul, în vederea limpezirii lui (n. tr.).

tic, a modificat cu totul condiţiile de fermentaţie şi de păstrare a vinului, şi, de asemenea, buchetul său. Datorită lui, spre sfârşitul Imperiului, podgoriile din Galia îşi fac un renume care îl va eclipsa pe cel al teritoriilor tradiţionale mediteraneene care produceau vin.

Concentrarea proprietăţii în mâna unei minorităţi, în Italia imperială, a făcut din fabricarea vinului o producţie cvasi-industrială. Rezultat din exploatări pe scară largă, el era distribuit negustorilor şi consumatorilor în burdufuri mari, transportate în căruţe cu două roţi, spre cele patru zări. Din burdufuri, vinul era deşertat în amfore care se sigilau cu ceară sau ghips. Câteodată, se izola suprafaţa vinului cu ajutorul unui strat subţire de ulei (utilizarea acestei metode nu a dispărut la producătorii italieni de vinuri), pentru a împiedica oxidarea la contactul cu aerul. O inscripţie sumară era gravată apoi cu ceva ascuţit pe amfora însăşi sau pe o tăbliţă ataşată de gâtul ei, menţionând anul recoltei, iar amfora era depozitată în pivniţă, într-un strat gros de nisip.

*
* *

Săpăturile arheologice efectuate la Herculanum, Pompei şi Ostia ne-au furnizat o nouă serie de detalii asupra industriei şi comerţului practicat în această perioadă. Corporaţia cea mai importantă, mai ales la Pompei, era, fără îndoială, cea a piuarilor. Aşa erau numiţi meşteşugarii care erau, deopotrivă, spălători şi boiangii, în sensul în care înţelegem noi astăzi. Rolul lor era acela de a pregăti ţesăturile şi veşmintele după fabricarea lor de către ţesător, sau de a le curăţi după ce se murdăreau în urma purtării.

Procedeul era destul de complex. Ţesătura era mai întâi curăţată în apa care conţinea leşie (*leşia de cenuşă*, de exemplu, folosită încă la ţară), apoi trecea într-o cuvă umplută cu lut care scotea grăsimea din postavuri şi limpezea uleiurile, pentru a obţine degresarea, după aceea erau bătute cu maiul, pentru a apropia firele. Clătitul era urmat de un scărmănat lejer, menit să dea un aspect catifelat veşmântului. Atunci când era vorba despre lâneturi albe, petele erau îndepărtate prin afumarea cu sulf, ai cărui vapori sunt un decolorant puternic. Togile erau, în schimb, impregnate câteodată cu o cretă foarte fină, care constituia un apret destul de durabil. Ele erau apoi duse la presă, pentru formarea pliurilor.

Un atelier cu lut, care scoate grăsimea din ţesături, era dotat cu instalaţii uşor de recunoscut în săpăturile arheologice sau în picturi: cuve mari în care muncitorii puneau ţesăturile la înmuiat şi le călcau cu picioarele, un şopron pentru stoarcere, diferite încăperi circulare, făcute din răchită împletită, pentru fumigaţii, şi toată varietatea de perii şi scărmănătoare. Presele amintesc, cu şurubul lor de strâns, de vechile „prese de copiat" din vremurile noastre.

Culoarea stofelor era realizată de muncitorii din atelier sau de boiangii specializaţi. De regulă, se vopsea în culoarea dorită lâna propriu-zisă, adunată în caiere sau toarsă şi făcută scul. Se obţinea, în felul acesta, aceeaşi nuanţă peste tot şi o impregnare omogenă. Culoarea era fabricată de către boiangiu sau era primită, gata preparată, din import, atunci când era vorba despre produse exotice. Culoarea cea mai apreciată era purpura, dar prin acest nume nu trebuie să înţelegem o nuanţă bine definită, ci toată gama de nuanţe de la violet la roşu. Culoarea purpurie clasică se prepara dintr-o substanţă secretată de anumite moluşte, din specia *murex*. Acest lichid este albi-

cios sau uşor gălbui la animalul viu. Când animalul moare, el devine purpuriu, după o serie de schimbări de culoare care merg de la un galben lămâie la albastru indigo. Această caracteristică permite obţinerea unei mari varietăţi de nuanţe, oprind transformarea la momentul dorit şi făcând, după aceea, amestecuri de culoare.

Ţesăturile purpurii erau deosebit de scumpe şi de căutate, aşa încât ele nu puteau fi cumpărate decât de către romanii bogaţi. Cu excepţia Imperiului târziu, fabricarea lor era monopol de stat. În felul acesta, fabricanţii erau constrânşi să găsească înlocuitori la un preţ mai mic. Cea mai mare parte a acestor înlocuitori era de origine vegetală: şofran pentru nuanţele de galben, suc de vişine pentru nuanţele de roşu, diferite gogoşi de ristic, care provin de pe frunzele de stejar, indigo importat din India şi, de asemenea, materii prime indigene, precum lichenii de pământ (din care se scotea o vopsea roşie-vânătă – n.tr.) şi limba-boului[33]. Se utilizau, de asemenea, substanţe minerale: rugină de fier, cinabru, negru de fum, etc. Mordantul[34] putea fi atât oţetul, cât şi vitriolul.

Fabricarea stofelor, adică torsul lânii sau al inului, şi ţesutul erau, în general, realizate în casă. Totuşi, au trecut vremurile în care aceasta era îndatorirea principală, dacă nu singura, a stăpânei casei. Ea a trecut-o de multă vreme în sarcina servitoarelor. Torsul se făcea manual, cu furca şi fusul. Vârtelniţa nu era cunoscută. Ţesutul presupunea, însă, un război de ţesut a cărui formă s-a schimbat cu timpul şi care s-a perfecţionat în jurul secolului I d. Hr.

---

[33] *Anchusa officinalis*, plantă erbacee, acoperită cu peri aspri şi ţepoşi, cu flori albastre, roz sau albe (n.tr.).

[34] Substanţă chimică folosită pentru fixarea coloranţilor pe fibrele textile (n.tr.).

Războiul de ţesut cel mai obişnuit era cel a cărui schemă v-o prezentăm în figura 8. El era constituit dintr-un cadru de lemn cu două bârne (*AA'* si *BB'*), aflate când în poziţie verticală, când uşor oblică, deschizând un gol care permitea trecerea dintr-o parte în alta la intervale regulate. O stinghie transversală era fixată de partea superioară (*aa'*) şi imobilizată cu nişte cuie de lemn. O alta, asemănătoare, era fixată de partea inferioară (*bb'*). O traversă mobilă (*cc'*) era susţinută de proptele (*d*, *d'*) vârâte în orificiul ridicătorilor. Firele urzelii erau ataşate de traversa superioară şi trecute alternativ deasupra şi dedesubtul traversei *bb'*. De fiecare fir era legată o greutate, care avea rolul de a-l tensiona (*p*, *p'*). Iar fiecare fir prins sub traversa inferioară era legat, printr-un nod, de traversa mobilă *cc'* (firul *f*). În acelaşi fel, două fire alăturate formau un unghi, prin interiorul căruia se trecea, cu ajutorul unei suveici, firul de bătătură. O dată terminată această operaţie, traversa cc' era ridicată din suporţi şi adusă din nou în contact cu ridicătorii (poziţia 2). Aceasta avea ca efect, sub acţiunea greutăţilor, care tensionau firul (şi unul din două fire, din întreaga urzeală), repunerea firului *f* înapoia firelor *e* care treceau deasupra traversei inferioare (*bb'*). Prin noul unghi, format în acest fel, se trecea un nou fir de bătătură, care era determinat, cu ajutorul unei baghete suple, să se aşeze lângă precedentul fir de bătătură. Apoi traversa *cc'* era din nou plasată pe suporţi (poziţia 1), şi aşa mai departe. Drept urmare, lucrul se desfăşura de sus în jos. Traversa *aa'* juca rolul de sul, atunci când se ajungea la o lungime suficientă de stofă, se rula pe ea ţesătura obţinută, pentru a se putea continua lucrul în tihnă.

Acest război de ţesut a fost utilizat pe întreg parcursul Antichităţii şi în toate provinciile, judecând după descoperirile arheologice de greutăţi pentru întins firul, atât de

frecvente în toate siturile romane. Dar, la începutul erei noastre, s-a recurs la fixarea tuturor firelor pe traversa inferioară. Tensionarea se obţinea o dată pentru toate. Aceasta a determinat modificări ale traversei mediane, care a trebuit să fie crestată, pentru a lăsa loc de trecere pentru fire, şi a primit un profil special, ca la războaiele manuale de ţesut din timpurile moderne. S-a schimbat însăşi tehnica ţesutului. Lucrul se desfăşura de jos în sus, iar firele de bătătură erau „tasate" cu ajutorul unui pieptene (*pecten*), ai cărui dinţi se aşezau între firele urzelii.

Acest război de ţesut făcea posibilă realizarea desenelor, variind culorile şi ţesătura urzelii. Muzeele de astăzi păstrează tapiserii antice, care pun în evidenţă detaliile tehnicii. Pentru astfel de stofe preţioase, existau ateliere specializate, mai ales în Orient, unde se folosea nu numai lâna, ci şi mătasea, inul sau chiar bumbacul.

De multă vreme, încălţămintea era fabricată de către meşteşugari care lucrau în prăvălie, unde reparau sau îşi vindeau rezultatul muncii, la fel ca cizmarii din satele zilelor noastre. Tipurile de încălţăminte variau în funcţie de rangul social, la fel ca în cazul celorlalte obiecte de îmbrăcăminte. Multă vreme, eticheta cerea ca senatorii să nu poarte decât *calceus,* având în vedere că, în public, nu puteau să îmbrace decât toga. *Calceus* era o încălţăminte neagră, joasă, ţinută cu benzi de piele încrucişate şi fixate în grosimea însăşi a tălpii. Pielea folosită pentru *calceus* era foarte suplă. Numai că acest tip de încălţăminte a fost repede abandonat în favoarea diferitelor tipuri de sandale importate din lumea greacă. Cu toate acestea, sandalele purtate în public erau văzute ca semn al unor moravuri îndoielnice. În ceea ce-i priveşte, locuitorii satelor au rămas fideli acelor *pero*, încălţăminte joasă cu ţinte, care aminteşte de nişte papuci grei de piele.

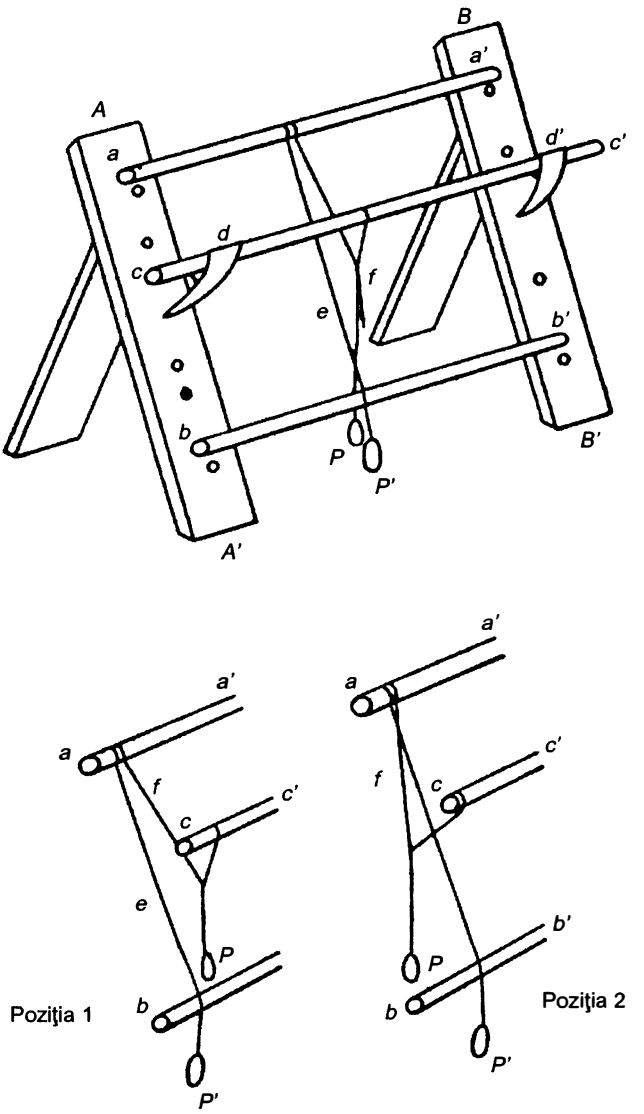

Fig. 8 Schema unei maşini de ţesut

*
* *

Oraşele romane au cunoscut, pe lângă acestea, multe alte meserii şi alţi meşteşugari: dulgheri, tâmplari şi ebenişti[35] pentru fabricarea mobilei obişnuite, împletitori de coşuri, olari pentru ustensilele casnice şi, mai ales, căldărari. Erau folosite multe ustensile din cupru: căldări, grătarul sobei, felurite cazane, trepiede, toate tipurile de tigăi, polonice, căni de diferite forme. Toate aceste obiecte se vindeau în prăvălii, unde clienţii puteau să aleagă direct de pe rafturi şi să se tocmească după tradiţia milenară din ţările mediteraneene.

Una dintre corporaţiile cele mai ocupate era poate cea a lucrătorilor în ipsos, *dealbatores*, care avea ca sarcină să realizeze stucatura interioarelor şi să albească periodic zidurile exterioare. Ei aveau destule de făcut în acest sens, pentru că unul din obiceiul cel mai bine atestat la Pompei, era acela al *graffiti*-urilor. Oricine putea să scrie pe pereţi, după bunul plac al imaginaţiei sale, dar şi pentru a da concetăţenilor săi informaţii pe care el le credea necesare. Periodic, proprietarii trebuiau să aplice un strat de var, pentru a îndepărta toate inscripţiile care îi încurcau.

Studiul *graffiti*-urilor de la Pompei este una din sursele cele mai preţioase pentru cunoaşterea psihologiei populare şi a vieţii cotidiene în oraş. Studiul lor, depăşit întotdeauna de noile descoperiri, a dat naştere unui volum foarte mare şi include informaţii de orice natură. Cea dintâi constatare este faptul că toată lumea pare a şti să citească şi să scrie. Instrucţia elementară nu lipsea nici celor mai umili dintre sclavi. La baza zidurilor se întâlnesc

[35] Tâmplar care execută lucrări de tâmplărie fină, specializat în placarea mobilei (n.tr.).

literele alfabetului scrise de mâini de copii, foarte încântaţi să îşi demonstreze ştiinţa. Elevii mai avansaţi în studiu, au inscripţionat numele eroilor homerici care relevă lectura zilei; Vergiliu era prezent în toate minţile la Pompei, ca şi în alte oraşe romane; zidurile ne-au adus multe dovezi despre aceasta.

Cele mai celebre *graffiti* din Pompei sunt cele care se referă la viaţa municipală. Afişele electorale, în care sunt lăudate, într-o formulă lapidară, calităţile unuia sau altuia dintre candidaţi, sunt fără număr. Iată, spre exemplu, elogiul lui Aulus Vettius Firmus: „*Vă cerem să-l alegeţi ca edil. El este demn de această funcţie!*". Cel mai adesea, cei care se pun chezaşi sunt vecinii sau o corporaţie determinată. Este probabil ca intensitatea vieţii politice să fi fost, în aceeaşi epocă, mult mai redusă la Roma decât la Pompei. Alegerile pentru „Senat" ale acestui mic oraş rămâneseră în întregime libere. Locuitorii Pompeiului îşi alegeau atât *decurionii* (acesta era numele consilierilor municipali), aşa cum credeau de cuviinţă, cât şi *duumvirii* (cei doi magistraţi reprezentând executivul). La Roma, recomandările oficiale făceau ca alegerile să nu mai constituie decât un simulacru şi nimeni nu le mai lua în serios. Dacă am avea mai multe *graffiti* romane aparţinând acestei perioade, fără îndoială am avea informaţii, cel mai adesea, asupra faptelor strălucite ale gladiatorilor la modă sau ale cailor de curse.

Niciodată moda jocurilor de noroc nu a fost atât de mare ca în această perioadă. Gladiatorii apăreau frecvent în arenă. Fără îndoială că, pentru arenele provinciale, era necesară o autorizaţie specială, şi mai ştim că aceasta nu era întotdeauna acordată. Numai că plebea romană nu era privată de acest gen de distracţii. Împăraţii dobândeau, în felul acesta, o popularitate facilă – de altfel puţin

durabilă şi foarte fragilă – dar plebea nu ar fi suportat ca principele să facă mai puţin decât predecesorii săi. Zilele de sărbătoare s-au înmulţit, fiecare nouă domnie adăugând propriile aniversări şi date ale triumfului. Spectacolele au devenit mai fastuoase chiar decât cele de la sfârşitul Republicii: defilări nesfârşite de animale exotice, înfruntări între fiare în combinaţii cu totul neaşteptate (de exemplu, un şarpe mare şi un leu), parade ale războinicilor barbari. În vremea împăratului Claudius, au avut un foarte mare succes pentru bizareria lor acei *essedàrii*, luptători originari din Britannia, care utilizau carele cu două roţi şi erau înarmaţi cu coase. S-au văzut chiar femei participând ca luptătoare la spectacole de acest gen. Împăraţii din dinastia Flavia au ridicat un amfiteatru de proporţii gigantice, Collosseum, pentru a câştiga gloata imensă de spectatori.

Nu departe de Collosseum se găsea Marele Circ, a cărui origine trebuie căutată în primele veacuri ale Romei. Aici, dar şi la Circul Flaminian, aşezat pe Câmpul lui Marte, aveau loc cursele de care. Nero a folosit, de asemenea, grădinile sale din Vatican, unde avea propriul său hipodrom. În aceste curse, care au devenit atât de frecvente, încât la Roma s-au construit grajduri permanente şi s-au constituit facţiuni, carele aveau înhămaţi mai mulţi cai şi se întreceau între ele în viteză. În perioada Principatului, se deosebeau patru facţiuni: albaştrii, roşii, albii şi verzii. Fiecare avea partizanii săi. Uneori împăratul îi favoriza pe unii în detrimentul altora, ceea ce dădea naştere protestelor şi chiar tulburărilor. Aceste obiceiuri şi pasiuni se vor strămuta în Bizanţ, iar facţiunile vor dobândi o semnificaţie politică evidentă. Aceasta nu se întâmpla încă la Roma, cu atât mai puţin în epoca Antoninilor, dar pronosticurile şi pariurile ocupau un loc important în conversaţiile oricui.

*

* *

Am văzut cum s-a transformat costumul masculin din perioada precedentă. Toga, din ce în ce mai amplă, continua să apară, dar este folosită din ce în ce mai puţin. Ne rămâne să retrasăm aici evoluţia urmată de costumul feminin. Aparent, acest costum nu s-a schimbat semnificativ. Regăsim de fiecare dată *stola*, adică vechea tunică, puţin modificată. Astfel, mânecile nu se mai confecţionează dintr-o singură piesă, ci se încheie pe lungime cu nişte nasturi. Se pare că, în cazul acestor tipuri de *stolae*, faţa şi spatele au fost confecţionate separat şi cusute doar până la subţioară, pornind de jos. Nasturii de pe umăr şi de deasupra mânecii completau îmbinarea. Aceşti nasturi erau adesea făcuţi din pietre preţioase sau din argint. *Palla* va continua să fie purtată la fel ca în trecut şi ea va persista până la sfârşitul lumii romane. Tunica de tip tradiţional era rezervată fetiţelor şi toaletei fetelor logodite, situaţie în care ea avea un caracter ritual. Ţesăturile au continuat să fie prea puţin variate. Lâneturile continuau să rămână principalele materiale folosite, dar au început să fie produse şi ţesături mixte, din lână şi bumbac, din bumbac şi in şi, uneori, chiar din bumbac şi mătase. Mătasea era foarte căutată, dar ea valora echivalentul ei în aur aşa încât, de exemplu, Marcus Aurelius i-a interzis soţiei sale s-o folosească. Toate aceste stofe erau colorate şi, adesea, brodate, iar austeritatea aparentă a costumului este mai mult decât compensată de varietatea ornamentelor.

Tot astfel, bijuteriile constituiau de multă vreme o parte esenţială a toaletei feminine. Am amintit în mai multe rânduri fibulele de toate dimensiunile care serveau la plierea anumitor veşminte. Cele mai lungi puteau să atingă 8 sau 9 cm. Unele dintre ele erau din aur şi din argint, cea mai

mare parte, însă, din bronz. Imaginaţia orfevrilor le schimba forma după plac. De regulă, ea era, totuşi, modelată în aşa fel încât să lase un spaţiu suficient de larg între corp şi acul mobil, pentru a putea aduna cât mai mult posibil din lărgimea stofei şi pentru a ţine chiar şi cele mai grele drapaje. Unele dintre aceste fibule, ornamentate cu pietre preţioase sau cu monede, pot fi considerate adevărate broşe. Altele erau formate dintr-un inel spart în care pivota un ac mobil. Însă nu toate bijuteriile doamnelor romane aveau scuza utilităţii lor, cum o aveau fibulele. Colierele, brăţările, cerceii, inelele – toate erau folosite în mod obişnuit. Perlele nu au fost introduse decât prin intermediul Egiptului. Ele au devenit repede obiecte râvnite, iar doamnele şi le disputau în piaţă. Nu departe de Forum, se afla un „portic al gemelor", unde negustorii îşi expuneau comorile. Orfevrăria locală – multe dintre bijuteriile romane vechi erau opera artizanilor etrusci, aşezaţi în oraş – a cedat treptat locul artizanilor din Orient. Pietrele preţioase erau din ce în ce mai căutate, în dauna lucrăturilor din metal. Specific romană, arta cameelor ni se prezintă astfel: modelele sunt, evident, orientale, iar gravorii, aşezaţi la Roma, au dobândit o mare abilitate. Cunoaştem multe dintre capodoperele lor care constituie totodată şi documente istorice de primă mână. Aceste camee erau montate pe inele. Cele mai mari erau montate în centrul broşelor. Bărbaţii înşişi nu se sfiau să le folosească.

*

* *

Evoluţia coafurilor feminine marchează o etapă specifică în istoria obiceiurilor romane, în timpul Imperiului. Dacă până în vremea lui Augustus, şi poate mai târziu, matroanele au păstrat folosirea cosiţelor împletite strâns,

cu panglică şi adunate la spate, ele nu au întârziat să născocească foarte repede coafuri extrem de sofisticate. Urmând exemplul dat deja de către bărbaţi, în primul secol î. Hr., au început prin a-şi mări numărul de cârlionţi. În perioada Flaviilor, se putea vedea un aranjament care constituia o autentică diademă ridicată foarte sus în creştet şi formată dintr-o lucrătură foarte complicată, cu buclişoare aşezate una peste alta. Această coafură alungea faţa, pe care o încadra şi acoperea o parte a frunţii. Aranjamentul trebuia să fie alungit şi era dificil de realizat. Se încălzea fierul de frizat, se pregătea fiecare buclă, pe care o rulau în jurul unui bigudiu din stofă. Edificiul era menţinut cu ajutorul unor ace lungi, ascunse în grămada de păr. Doamna stătea aşezată, o servitoare ţinea în faţa ei oglinda grea de bronz sau de argint şlefuit. O alta ţinea acele destinate împodobirii (*ornatrix*). Şi atunci când doamna nu era mulţumită sau când vreo stângăcie făcea să dureze prea mult timp supliciul, ea nu ezita să înşface un ac de păr şi să o înţepe cu cruzime pe vinovată.

Numai că moda evolua. Această coafură era prea complicată pentru a rămâne în vogă pentru mai mult timp. Ceea ce se încercase să se obţină cu ajutorul buclelor, se va încerca acum cu ajutorul cosiţelor împletite. Cu ajutorul cozilor împletite se clădeşte o savantă întocmire: diademe cu unul, două sau trei etaje. Alte codiţe împletite împodobesc partea din spate a capului, făcând-o să pară mai largă. Se merge spre o mai mare simplitate. Atât de mult, încât la mijlocul secolului al II-lea d. Hr. femeile renunţă la coafurile înalte şi se mulţumesc cu valuri succesive, sculptate în părul legat strâns la ceafă, într-un amplu coc împletit. Se întâmpla ca acesta să fie prins cu o plasă pentru păr. Alteori cocul era adus în faţă, până în creştetul capului, după modelul crestei unui coif. Aceste coafuri

erau completate de accesoriile amintite: diademe de stofă sau de metale preţioase, ornate cu perle şi geme, piepteni de fildeş, ace de păr din bronz. Perucile erau cunoscute şi folosite; mult păr era importat din India. Existau, de asemenea, şi vopsele pentru păr.

Toaleta doamnelor nu era desăvârşită, dacă ele însele sau una dintre slujitoare, nu o încheiau cu ajutorul fardurilor şi al parfumurilor. Folosirea acestora s-a răspândit foarte devreme. Ele nu au venit la Roma, cum am putea crede, direct din Orient. Această artă s-a propagat în Latium chiar din Italia – şi mai exact din Campania. Încă de la sfârşitul Republicii, Capua era considerată drept capitală a parfumurilor. Cartierul *Seplasia*, una dintre arterele principale ale cetăţii, era rezervat aproape în întregime comerţului cu acest tip de marfă. Şi în curând, vânzătorii de parfumuri nu vor mai invidia pe nimeni şi vor avea, la fel ca şi bijutierii şi orfevrii, propriile porticuri unde îşi vor fi instalat tarabele. Anticii nu au cunoscut alcoolul concentrat care este folosit astăzi ca principal solvent al parfumurilor. Drept parfumuri, au recurs la uleiuri: ulei de măsline şi uleiuri de migdale dulci. Primul era adus din Italia, cel de-al doilea era importat din Syria. Unele farduri mai groase erau pregătite cu ajutorul unei lanoline grosiere, *œsypum*, extrasă din usuc[36], furnizat de lâna proaspăt tunsă. Parfumurile proveneau şi din Orient şi, la fel ca în cazul mătăsii, era obiectul unui comerţ deosebit de activ cu Arabia, India şi China. Numele acestor parfumuri păstrează încă o faimă plină de mister. Scorţişoară

[36] Substanţă unsuroasă de culoare alb-gălbuie, secretată de glandele sebacee şi sudoripare ale ovinelor, care protejează firele de lână, menţinându-le rezistenţa şi elasticitatea; aici, apa unsuroasă rezultată din prima spălare a lânii (lat. *succus* + *usuc*, indicativul prezent al lui *a usca*). (n.tr.)

din Egipt, ienibaharul din India sau din Fenicia nardul[37], smirna formau baza celor mai preţioase unguente. Nici esenţele florale, indigene nu erau ignorate de către producătorii antici de parfumuri. Corintul era renumit pentru irişii săi, iar romanii au iniţiat cultivarea unor câmpuri cu trandafiri în Macedonia şi Lucania, în jurul Paestum-ului, şi, din nou, a irişilor în văile interioare ale Dalmaţiei. Cyrenaica avea silphium şi, de asemenea, un ulei de trandafiri faimos. În altă parte, era esenţa de crin. În Cylicia era cultivat şofranul.

Fabricanţii de farduri au recurs la toate felurile de coloranţi naturali. Purpura extrasă din murex dădea un roşu apreciat, denumit *purpurissum.* Alte amestecuri aveau la bază minium sau rădăcină de *anchousa* (o boraginacee cu rădăcină roşie), sau un produs numit *fucus* şi extras dintr-o algă marină. Pentru a adăuga strălucire privirii, doamnele romane cunoşteau proprietăţile antimoniului pulverizat, de care astăzi încă se mai servesc femeile din ţările musulmane. Negrul de fum (*fuligo*), obţinut pe baza diferitor substanţe grase şi aromatice, adăuga o linie sobră sub ochi şi îi făcea să pară mai mari. Nuanţa deschisă era obţinută prin adăugarea ceruzei[38]. Pentru tâmple erau folosite creme albăstrii. În sfârşit, cu *henna* de Sidon se vopsea părul.

Doamnele aveau, prin urmare, o întreagă paletă de farduri, pe care o foloseau din belşug. Unguentele lichide erau păstrate în mici fiole numite alabastre, când erau de formă alungită, şi aribale, când erau de formă sferică. Dar,

---

[37] Plantă cu rădăcină scurtă şi groasă, fibroasă şi foarte aromată, cu frunze moi şi flori roşii-purpurii (*Nardostachys iatamansi*), originară din Munţii Himalaya; esenţă parfumată extrasă din rădăcina de nard (n.tr.).

[38] Carbonat natural de plumb, de culoare albă sau cenuşie, cu luciu adamantin, folosit mai ales la prepararea vopselelor; alb de plumb (n.tr.).

fie că erau alabastre sau aribale, ele aveau în comun faptul că aveau un gât îngust, închis de un disc larg, pe care parfumurile sau fardurile veneau să se etaleze picătură cu picătură. Fardurile, mai dense, erau păstrate în cutii rotunde, din care erau prelevate cu o pensulă. Fiecare doamnă deţinea, în felul acesta, propria sa „alabastrotecă", iar toate instrumentele care erau necesare pentru realizarea machiajului, erau închise, cu multă grijă într-o lădiţă. Am amintit deja că, după baie, bărbaţii aveau şi ei obiceiul de a recurge la un unguent parfumat. Cei rafinaţi foloseau mai multe parfumuri, diferite, simultan. Dar acest obicei era departe de a fi generalizat. În ceea ce priveşte fardurile, acestea erau, în mod cert, un privilegiu feminin. Un bărbat fardat ar fi făcut, în felul acesta, dovada unor moravuri îndoielnice şi ar fi stârnit batjocura tuturor.

*
* *

Secolul Antoninilor şi cel al Severilor a fost epoca în care s-au dezvoltat marile *villae,* unele foarte departe de Roma. Am văzut cum această modă îşi are începutul în adoptarea unui nou ideal, care adăuga vieţii acel răgaz pentru studiu. Curând, o dată cu extinderea luxului şi căutarea unui trai mereu mai agreabil, s-a născut o artă a *caselor de vacanţă,* cu atât mai dragă romanilor, cu cât ea îi apropia mai mult de acea viaţă la ţară, a cărei nostalgie o păstrau încă. Grădinile ivite în jurul caselor din oraş nu puteau să satisfacă în întregime această dorinţă: încercarea lui Nero, care venea după construcţia marilor parcuri romane, a rămas fără urmări. Terenul era prea important, iar poeţii şi moraliştii de la Curte s-au indignat, în perioada Flaviilor, că Nero s-a putut gândi să sustragă

atâtea hectare de teren, pe care se putea construi, pentru plăcerea unui singur om. Chiar Caesar a destinat publicului, prin testament, marile grădini pe care le deţinea, deşi erau situate într-un cartier îndepărtat de centru, pe malul drept al Tibrului. Încetul cu încetul, în vremea Messalinei[39] şi a Agripinei[40], alte mari domenii particulare au fost confiscate de către împăraţi, care le-au folosit, mai întâi, ca parcuri particulare, dar pe care au fost apoi constrânşi, cu timpul, să le cedeze, pe măsura creşterii nevoilor edilitare. În felul acesta, s-a ajuns să se umple treptat, de construcţii, Esquilinul. Din acest parc, imens în secolul I d. Hr., nu au rezistat decât grădinile situate în apropierea Porţii Mari, situate în afara zonei urbane.

În vremea domniei lui Domiţian însă, Palatinul a fost ocupat aproape în întregime, acest loc devenind reşedinţa împăraţilor.

Săpăturile arheologice moderne ne-au redat acest palat imperial, ale cărui peristiluri monumentale se înalţă pe pantele colinei, înspre Colloseum. El ne oferă o imagine destul de clară asupra a ceea ce romanii acestei vremi, considerau a fi *villa* ideală. Arhitecţii lui Domiţian au păstrat cu hotărâre forma veche a peristilului, care, după perioada de glorie de la sfârşitul Republicii, despre care am amintit, a fost încetul cu încetul eliminat din construcţiile urbane. Apartamentele erau aşezate în jurul unor vaste *patio*[41], închise în toate părţile şi având plantate, în interior, adevărate crânguri. Peste tot erau fântâni

[39] Messalina, a treia soţie a împăratului Claudius, celebră prin intrigile, cruzimea şi desfrâul ei. (n.red.)

[40] Agripina, a patra soţie a împăratului Claudius; dornică de putere sperând că va conduce prin intermediul soţului şi apoi al fiului său, Nero, care a ordonat asasinarea ei. (n.red.)

[41] Curte interioară pavată. (n.tr.)

monumentale, mozaicuri preţioase, statui. Viaţa particulară a împăratului era protejată de orice indiscreţie, aşa cum trebuie să fie, încă în zilele noastre, aceea a unui mare senior al Islamului. Dar, poate, cea mai ciudată din întreg ansamblul imperial de pe Palatin, era grădina în formă de hipodrom, situată în spatele apartamentelor particulare: planul ei general este cel al unui circ şi multă vreme s-a crezut că împăraţii dădeau aici spectacole particulare. În realitate, această grădină nu era decât o *gestatio*, adic . un loc acoperit pentru plimbare, împrejmuit cu o colonadă şi a cărui alee lua forma unei arene, dar care nu era menit decât să furnizeze un cadru de verdeaţă, destinat unor plimbări liniştite, făcute pe jos sau cu litiera. Se regăseşte aici tradiţia antică a *gymnasium*-ului grec, adaptată gustului pentru o existenţă cu îndelungate flecăreli şi hoinăreli într-o grădină. Palatul lui Domiţian nu este un ansamblu izolat. Săpăturile arheologice efectuate la Herculanum ne-au ajutat să cunoaştem, de mai mult timp, marea vilă cu papyri, denumită în acest chip deoarece aici s-a descoperit o întreagă bibliotecă pe jumătate calcinată, care are şi ea un şir lung de peristiluri şi aceleaşi locuri acoperite pentru plimbare, la capătul cărora un pavilion în formă de turn oferă liniştea unui veritabil „budoar".

Cu toate acestea, palatul imperial al lui Domiţian, în ciuda splendorii sale, şi *villa* de la Herculanum nu constituie singurele tipuri de case de ţară la modă, începând de la sfârşitul secolului I d.Hr. Datorită descrierilor din scrisorile lui Plinius cel Tânăr şi unei alte *villae* imperiale, construite de Hadrian în Câmpia Tivoli, putem înţelege spiritul care începe să impregneze arhitectura domestică a acestor vremuri.

Aceste *villae* se ridicau departe de orice aglomerare urbană şi dispuneau, practic, de un spaţiu nelimitat. Cea dintâi preocupare era aceea de a le integra într-un peisaj.

Plinius cel Tânăr explică modul în care parcul său din Toscana era aşezat la jumătatea pantei unui vast amfiteatru natural, a cărui linie nu era întreruptă; marginile grădinii înseşi erau disimulate de garduri de mărăcini, fără ca vreun zid să ascundă perspectiva. Cealaltă mare *villa* a sa, cea de la Laurentis, era construită pe malul mării, nu departe de vărsarea Tibrului, şi aici, de asemenea, grădina realiza, printr-o fericită dispunere de terase, o trecere insesizabilă între pădure şi mare. Aceste două *villae* faimoase nu ne sunt cunoscute decât prin intermediul literaturii. În schimb, este posibil să admirăm organizarea generală a celei a lui Hadrian, aflată la picioarele Tivoli-ului. Aici, ca şi în celelalte cazuri, peisajul domină totul. Înspre nord şi est se văd colinele Tibur şi ultimele pante ale Muntelui Sabinelor, a căror asprime contrastează cu livezile şi cu viile luxuriante care împrejmuiesc micul oraş Tivoli, udat de apele râului Anio. Înspre sud şi vest se deschide câmpia largă a Latium-ului. Pe această fâşie îngustă ne aflăm în punctul de trecere dintre două peisaje: nu mai este nici ţărmul maritim bătut de vânturile vestice, dar nu este încă nici mărăcinişul montan. Acolo este locul în care creşte măslinul, ale cărui frunze gri strălucesc peste tot în preajma ruinelor. *Villa* însăşi este aşezată pe terase, între două mici văi paralele, aşezate în aşa fel încât să deschidă privirilor toate amănuntele peisagistice. Aici nu mai regăsim, ca element central, peristilul. Dimpotrivă, nici urmă de închidere în sine; *villa* se deschide spre exterior şi se divizează la extrem, într-o infinitate de elemente relativ reduse, mult mai uşor de integrat în peisaj decât un ansamblu monumental. Ar fi semnificativ să comparăm, de exemplu, hipodromul lui Domiţian cu acel *pécile* al lui Hadrian, succesorul său îndepărtat. *Pécile* era un portic construit în amintirea edificiului atenian care purta

acest nume. La fel ca în cazul hipodromului palatin, nu este decât o *gestatio*, în formă de elipsă foarte alungită, dar la care, în loc să fie înconjurată de o colonadă care să o închidă în ea însăşi, porticul său şi-a găsit sprijin într-un zid axial şi se deschide spre exterior, grădina închisă este înlocuită cu grădina deschisă (vezi fig. 9). Întregul peisaj serveşte drept decor pentru existenţa cotidiană, nu mai este un spaţiu mărginit artificial.

În acest tip de *villae*, anticul *atrium* a dispărut aproape cu desăvârşire. Îl regăsim micşorat (la Stabia, de exemplu), sub forma unei mici curţi interioare, care servea drept centru pentru apartamentele intime. *Impluvium*-ul central era ocupat de o fântână în care apa curgea şiroaie dintr-un mic bazin şi care, în orele fierbinţi ale zilei, invita la somn. Cea mai mare parte a camerelor se deschid direct sub porticurile care fac trecerea de la casă la grădină. S-a calculat umbra şi expunerea la soare a camerelor pentru fiecare perioadă a anului: cutare pavilion nu primea razele soarelui decât în ziua solstiţiului de vară; un altul era încălzit şi luminos, chiar şi în zilele cele mai scurte ale iernii. Viaţa casei se muta, în felul acesta, din lună în lună şi se instala în apartamentul în care se trăia cel mai bine, în funcţie de anotimp. Toate aceste *villae* construite pe ţărmul mării aveau, de regulă, portul lor privat şi, de asemenea, mari bazine cu apă sărată, unde se putea face baie şi unde adesea se păstrau peştii pentru masa stăpânului.

Să nu ne imaginăm, totuşi, că aceste case de la ţară erau consacrate în întregime luxului şi odihnei. Plinius însuşi ne povesteşte cum, seara, vacile se rătăceau câteodată în grădina sa. *Villa* stăpânului nu făcea decât să dubleze o exploatare agricolă. În spatele acelei *gestatio* sau al hipodromului, se întindea livada sau grădina cu zarzavaturi. Măslinii, viţa de vie care alcătuiau atât de

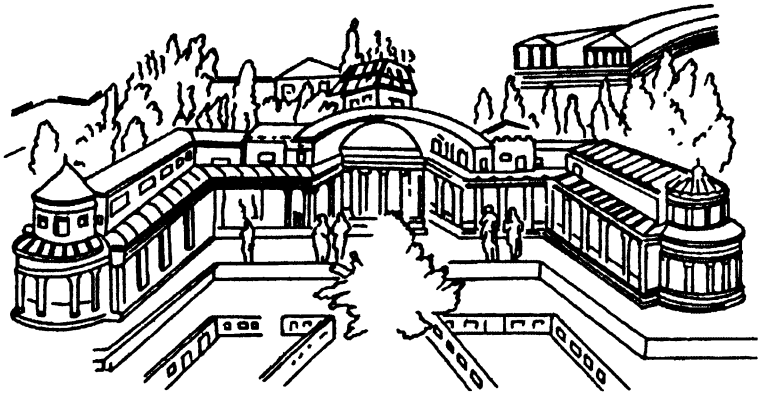

Fig. 9 Vila „cu porticuri", după o pictură pompeiană
(casa lui Lucretius Fronto)

armonios peisajul, contribuiau la obţinerea veniturilor şi a bucatelor destinate mesei. Căci, dacă nu erau înconjuraţi de o oarecare abundenţă de produse campestre, romanii nu se simţeau pe deplin mulţumiţi. Noua aristocraţie, chemată de către împăraţi în Senat şi care ocupa unele funcţii publice, provenea din micile oraşe provinciale, aşa cum altădată vechea aristocraţie provenea din Latium. Aceasta deţinea ferme în Spania, Galia, Illyricum sau Africa. Pentru ei, pământul era mediul natural al omului, singurul unde poate să se simtă pe deplin fericit. Oraşul nu reprezenta decât locul de desfăşurare al activităţilor oficiale, din care evadau îndată ce era posibil. Şi, în vreme ce plebea dezrădăcinată nu concepea că poate să existe un alt loc al trândăviei sale în afara Romei, aristocraţia sau, mai degrabă, segmentul conducător, visa grădini şi ferme.

Cu toate acestea, în mod cu totul contrastant, romanii au adus în casele lor de la ţară, tot luxul şi toate preocupările pe care le aveau în oraş. Le plăceau peluzele,

tufişurile de dafin, pinii înfrunziţi, chiparoşii şi platanii, aleile de copaci cu trandafiri, dar se bucurau, de asemenea, şi de compoziţii artificiale care pentru noi sunt şocante. Un grădinar al lui Plinius, de exemplu, a desenat din imaginaţie, cu ajutorul unor merişori tunşi, animale şi litere, la marginea unei promenade. În altă parte a fost sculptată, în tisă, o flotă întreagă sau a fost redat spectacolul unei vânători: cerbul, haita de câini, vânătorii călare – nimic nu lipsea. Existau specialişti care au supus torturii formele naturale ale arborilor, pentru a le transforma în aceste capodopere! Peristilurile de la Pompei ne-au dezvăluit rămăşiţe ale unor puneri în scenă în care statuile şi plantele erau folosite în acelaşi spirit. Natura nu era suficientă; trebuia animată prin opera de artă. În faţa acestor grădini ne amintim aberaţiile parvenitului Trimalchion, pentru care totul era mimică şi teatru. O bucată de carne nu putea fi apreciată pentru savoarea pe care o avea; un copac nu putea fi admirat pentru frumuseţea sa ori pentru răcoarea umbrei sale. Nimic nu putea să rămână ceea ce era. Vrând-nevrând, trebuia ca bucata de mistreţ sau platanul să fie integrate într-o „comedie" care le transforma. Romanii nu s-au eliberat niciodată de confuzia pe care o făceau, în mod constant, între artă şi artificial.

*
* *

Grădinile şi parcurile oraşelor erau înţesate de divinităţi: statui ale faunilor, ale satirilor şi ale nimfelor, cortegii bahice, fiice ale nimfei Niobe, Nereide[42] se aflau la

[42] Nereide – cele 50 de fiice ale zeului Nereus şi ale zeiţei Doris, reprezentate ca fecioare de mare frumuseţe care locuiesc pe fundul oceanelor şi simbolizează, cu graţia tinereţii lor, marea calmă şi surâzătoare. (n.red.)

marginea bazinelor şi a canalelor artificiale. Peste tot, sanctuarele rustice cu *ex-voto*-urile lor tradiţionale, lăsau imaginea unei existenţe campestre, asemănătoare celei reprezentate în compoziţiile decorative cu care se întreceau pictorii şi sculptorii. Foarte adesea, proprietarii unor asemenea grădini nu mai credeau deloc în aceste divinităţi de ale căror statui se înconjurau. Altădată, am mai spus-o, zeii erau prezenţi în viaţa cotidiană. Ei vegheau asupra familiei în *tablinum*. Lor li se aducea sacrificiul sării, o libaţie de vin, flori la unele sărbători, precum şi o prăjitură rituală. De asemenea, de fiecare dată când romanul mergea la jocuri, regăsea aceste divinităţi principale ale oraşului, în statuile care erau aşezate într-o lojă sacră, numită *pulvinar*, şi care asistau la cursele de cai, la luptele atleţilor sau la evoluţiile actorilor. Fiecare dintre marile ceremonii publice avea drept scop reînnoirea legăturilor poporului roman cu zeii, iar Senatul decreta perioade de rugăciuni şi jertfe oficiale datorate zeilor (*suplicii*), fie că era vorba despre obţinerea vreunei victorii, fie despre calamităţi care se abătuseră asupra poporului roman. Atunci se deschideau sanctuarele. Fiecare putea să intre după bunul său plac, să se roage zeilor, să le ofere ghirlande de flori sau libaţii. Cu toate acestea, religia romană rămâne un act specific vieţii colective. Cetăţenii romani participau la cult în calitate de membri ai corpului social. Personalitatea sa intimă, sufletul însuşi al romanului nu erau deloc angajate. Riturile aveau un obiect precizat, o finalitate esenţialmente practică. Ele nu mulţumeau nici raţiunea, nici inima.

Dar, mai ales după instituirea Imperiului, ceremoniile oficiale au dobândit un caracter nou: *suplicii*-le, de exemplu, au fost multiplicate excesiv. Orice eveniment care avea loc în interiorul familiei imperiale devenea pretextul

unor acţiuni extravagante, de mulţumire adusă divinităţii. Toate zilele unui an nu ar fi fost suficiente pentru respectarea, cu exactitate a linguşitoarelor propuneri de *suplicatio* făcute de un Senat servil. Din fericire, revoluţiile de palat, care aveau loc periodic, aduceau şi schimbarea decretelor votate anterior, care erau iniţial concepute pentru totdeauna. Luarea oficială a auspiciilor ajunsese o ceremonie în care nu mai credea nimeni. Era reconfortant ca, în timpul marilor sărbători, consulii să recurgă la gesturi ancestrale. Ei au continuat să recurgă la ele chiar şi atunci când împăraţii au devenit creştini. Dar tocmai pentru că aveau un caracter tonic, gestul lor i-a dispensat pe cetăţenii simpli de orice participare sufletească. Jocurile nu mai erau decât nişte spectacole şi nu o formă de rugăciune.

Cu toate acestea, nevoia unei credinţe a rămas în suflete. Divinităţile tradiţionale nu mai erau privite decât ca pretexte şi teme de inspiraţie pentru artişti. Alte divinităţi le-au luat locul. Pietatea populară a primit cu braţele deschise zei şi zeiţe aduşi din Orient. Preoţilor oficiali le-au fost lăsate cultele destinate salvării statului, dar de propria mântuire avea grijă fiecare pentru sine. Şi din acest motiv se aduceau sacrificii zeilor Egiptului, lui Isis şi Osiris, Marii Mame din Frigia, lui Mithra, zeul solar. Pentru a le face pe plac acestor divinităţi, romanii se supuneau posturilor şi penitenţelor. Adepţii lui Isis acceptau perioade îndelungate de abstinenţă. Fidelii lui Mithra practicau dezgustătorul botez cu sânge, atunci când, deasupra grotei în care se rugau, un sacrificator ucidea, în mod ritual, taurul sacru al cărui sânge se revărsa asupra adepţilor cultului. Aceste practici nu se datorau câtorva exaltaţi: spiritul mistic se răspândea în întreaga societate. Cei mai mulţi dintre romani făceau parte din câteva colegii sacre şi urmau

instrucţiunile pe care le dădeau preoţii. Fără îndoială că nu exista vreo biserică organizată; toate aceste manifestări rămâneau cu totul anarhice şi, uneori, împăraţii expulzau unele dintre sectele de taumaturgi. Dar, în ansamblul său, această mişcare nu putea fi oprită. Anticul bun simţ al romanilor, multă vreme mulţumit cu practicile religioase oficiale, a fost copleşit de această modă a misticismului. Fiecare dorea cu orice preţ să-şi asigure fericirea într-o altă lume: reînvierea, după exemplul dat de Adonis sau Osiris, învăţarea „căilor către eternitate", sub îndrumarea lui Dionysos sau dobândirea nemuririi astrale pe care le-o oferea Mithra adepţilor săi. Influenţa predicatorilor elenizaţi era considerabilă. Ei reiau vechile teme eleusice sau pe cele pitagoreice, pe care însă le dramatizează, colorându-le cu emoţii violente, îmbinându-le într-o liturghie[43] senzuală.

Promisiunile magilor nu se mărginesc, de altfel, doar la viaţa viitoare. Cea mai mare parte a lor vindea, de asemenea, speranţe pentru lucrurile care se întâmplau pe lumea aceasta. Probabil că în nici un alt moment credinţa în astrologie nu a fost atât de mare. Romanii erau convinşi că până şi cel mai mic eveniment era guvernat de astre. Mulţi nici nu lucrau înainte să-şi consulte tabelele astrologice, stabilite de către un mag, tabele care fixau momentul cel mai favorabil pentru fiecare întreprindere. Un tămăduitor, originar din Marsilia, şi-a imaginat un regim determinat de astre, pe care îl administra bolnavilor săi în funcţie de tema lor astrală[44], îngrijindu-i conform dorinţei astrelor.

---

[43] liturghie: în antichitatea greacă, spectacolul, sărbătoarea publică organizată pentru toţi cei din cetate, de locuitorii bogaţi ai cetăţii (n.red.)

[44] Reprezentarea simbolică a poziţiei astrelor în momentul naşterii unei persoane. (n.tr.)

Astrologii (denumiţi cu un nume generic – uneori „*chaldeeni*", alteori „*matematicieni*") erau consultaţi în mod obişnuit asupra tuturor speranţelor, chiar şi asupra celor care sunt mai greu de mărturisit: moartea unui părinte a cărui moştenire era aşteptată, a unei soţii ori a unui soţ stânjenitor, succesul unei conjuraţii sau, la fel de bine, o banală întreprindere comercială. Autoritatea imperială se simţea ameninţată, pe bună dreptate. Drept urmare, li s-a impus astrologilor să nu mai acorde nici o consultaţie secretă. Cum câţiva dintre ei au trecut peste această interdicţie, unii au fost aruncaţi de pe stânca tarpeană sau bătuţi cu vergile şi decapitaţi. Totuşi, aceasta nu i-a împiedicat pe cei mai ambiţioşi să facă cercetări clandestine asupra destinelor celor din familia imperială şi să le calculeze ceasul morţii. Astrologii josnici nu se dădeau înapoi din faţa nici unei piedici pentru ca profeţiile lor să fie verificate, mulţi vindeau clienţilor lor filtre[45] sau otrăvuri.

Mormintele romane au dezvăluit uneori, când au fost deschise, figurine de ghips ciudate sau table pe care sunt înscrise formule magice. Acestea sunt urme ale practicilor magice. Se cerea divinităţilor, mai ales lui Hecate, Diana Infernului, îndeplinirea unei dorinţe criminale, moartea unui rival periculos sau a unui jocheu prea adesea victorios în cursele desfăşurate la circ. Mesajul, mâzgălit pe o bucată de plumb sau pe un ciob de ţiglă, era îngropat într-un mormânt, pentru ca el să ajungă mult mai uşor în împărăţia morţilor. Otrăvitoare, vrăjitoare, astrologi, şarlatani de toate felurile, servitori promiscui ai divinităţilor orientale constituiau fondul sordid şi pitoresc al societăţii romane în perioada Imperiului. Nu este surprinzător faptul că magistraţii şi împăraţii se dovedeau neîncrezători în

[45] Aici, băutură magică menită să inspire dragostea în sufletul celui care o bea (n.tr.).

faţa a tot ce venea din Asia. Creştinismul, la începuturile sale, a întâmpinat o neîncredere legitimă: nu propovăduia, de asemenea, şi el o doctrină a vieţii eterne, practici de renunţare, abstinenţă şi venirea teribilă a unui Mesia, în faţa căruia se vor nărui împărăţiile? Aceleaşi credinţe răspândite peste tot însufleţeau prea multe dintre diversele secte ca să nu existe tentaţia de a le confunda între ele.

Cei mai nobili şi mai cultivaţi dintre romani nu erau la adăpost de superstiţiile acelor vremuri, dar ei nu reţineau decât elementele superficiale şi cele care se armonizau cu învăţămintele filosofice. Credinţa în astrologie se confunda cu credinţa în existenţa unei Providenţe ale cărei legi guvernau lumea. Influenţa atribuită astrelor nu era, prin urmare, decât mecanismul acestei intervenţii divine. În acest fel explica Tacitus, uneori, încercările la care a fost supus Imperiul printr-o autentică predestinare care îi aducea irezistibil la putere pe unii oameni şi care, la un moment dat, îi condamna la o cădere sigură. Se credea în noroc (Fortuna), aşa cum se crezuse şi în timpurile monarhiilor elenistice. Revoluţiile, *pronunciamentum*-urile militare demonstrau periodic că divinitatea se juca cu predicţiile, ea chema oameni simpli pentru a le conferi *imperium* şi îl retrăgea apoi după bunul său plac. Sclavii ajungeau favoriţi ai principilor şi acumulau, în câţiva ani, bogăţii fabuloase. Fiecare îşi zicea, în ceea ce-l privea, că şansa poate să-i surâdă şi lui într-o zi. Fără îndoială că nu aspirau la *imperium*, dar toţi aşteptau evenimente care le puteau transforma soarta: poporul de rând de la Roma juca cu plăcere. Combinaţii reuşite la jocuri, pariurile câştigătoare puse pe un atelaj la curse, pe un gladiator la circ – toate erau o sursă eternă de speranţă. Binevoitoare, puterea oferea pâinea, uleiul şi vinul. Patronii distribuiau clienţilor lor acele *sportulae* care completau hrana de zi cu

zi. Restul îl făceau zeii. Aşa încât se putea observa în Forum o gloată trândavă, ascultând vorbele avocaţilor, mergând în urma cortegiilor, oameni petrecându-şi vremea lungiţi la soare sau la umbră, în funcţie de anotimp şi jucând, pe tablele trasate chiar pe dale, tot felul de jocuri. Aceasta era plebea romană, decăzută, ale cărei plăceri erau plătite de truda provincialilor şi ale cărei zile treceau în eterna aşteptare a ceva nou, spectaculos.

CONCLUZIE

Spectacolul oferit de către plebea romană, la sfârşitul Imperiului, a incitat adesea pe istorici să pretindă că Roma şi-a aflat pieirea datorită viciilor sale. În realitate, nu trebuie să ne lăsăm înşelaţi de această imagine. Roma nu reprezenta decât o mică parte a Imperiului şi viaţa cotidiană se desfăşura după ritmurile şi după legile proprii. În alte părţi, de exemplu, jocurile erau mai puţin frecvente, distribuţiile gratuite de hrană erau mult mai rare: doar magistraţii locali celebrau instalarea lor în funcţie printr-o asemenea dărnicie. Generozitatea lor nu putea asigura traiul concetăţenilor pe întreg parcursul anului. Trândăvia plebei era un flagel al capitalei, dar, chiar şi aşa, nu se cade să exagerăm gravitatea lui. Am amintit deja faptul că, sub portice şi de-a lungul străzilor, se desfăşura o activitate comercială intensă. La Roma, micile meserii erau cel puţin tot atât de profitabile ca şi la Pompei. În jurul oraşului se întindea o centură largă de grădini de zarzavaturi, ale căror produse se vindeau în fiecare zi în piaţă. La fel ca şi în Roma secolului al XIX-lea, ţăranii din *castelli* aduceau vinul şi fructele produse de ei. Trândăvia nu era, ca urmare a acestui fapt, decât relativă. Cel mult putem afirma că, pentru cetăţeanul din Roma, nevoia de a munci era mai puţin imperativă decât în provincii şi în municipii, mulţumită generozităţii imperiale şi frecvenţei cu care aveau loc jocurile.

Cu toate acestea, este cert că Roma a fost, pentru întregul Imperiu, un ideal şi un model. Atunci când Bizanţul va deveni capitală a Imperiului roman de Răsărit, împăraţii vor încerca să realizeze condiţii de viaţă identice acelora din capitala italică. Noua capitală a fost dotată cu ape-

ducte, circuri, au înmulţit jocurile şi distribuţiile de hrană. De altfel, în întreg Imperiul, marii seniori locali imitau exemplul Romei, pe măsura mijloacelor de care dispuneau.

Asemenea aristocraţilor din Roma, marii proprietari provinciali au luat obiceiul de a-şi înfrumuseţa locuinţele construind mari *villae*, demne să rivalizeze cu cele din Italia. Poetul Ausonius a dovedit, prin descrierile sale referitoare la râurile Moselle sau Garonne, că în Galia secolului al IV-lea se înmulţiseră marile *villae* domeniale, în care viaţa, esenţial agrară, abandonase orice urmă de rusticitate. Descoperirile arheologice au confirmat această descriere. Peste tot – în Provence, în Aquitania, în Renania, în Marea Britanie, ca şi în Africa sau în Spania – s-au descoperit multe astfel de *villae* aristocratice, cu mari mozaicuri, cu porticuri care duc înspre terase, cu săli termale, cu *hypocaustul* lor, dar şi cu propriile lor teascuri pentru struguri şi cu propriile cuptoare. Atunci când barbarii au devenit stăpânii locurilor, ei s-au mărginit, adesea, să-i înlocuiască pe proprietarii romani, continuând exploatarea vechilor domenii. Formele vieţii cotidiene au fost destul de stabile pentru a se impune chiar şi cuceritorilor inculţi, constatându-se o continuitate remarcabilă. Este de remarcat faptul că una dintre componentele cele mai importante ale sufletului roman, sentimentul că trăirea adevărată nu înfloreşte decât în abundenţa unei existenţe rustice, este aceea care s-a păstrat cel mai mult şi care a contribuit la menţinerea şi chiar la salvarea spiritului „romanităţii". Probabil că acesta a reuşit să persiste, în ciuda tuturor distrugerilor şi masacrelor, atât prin intermediul acelor *villae*, cât şi al oraşelor.

*

* *

La încheierea acestei prezentări a vieţii private romane suntem în măsură să răspundem mai bine la întrebarea pe care ne-am pus-o la început: Roma nu are motiv să roşească pentru moravurile ei. Fără îndoială că nu lipsesc exemplele de corupţie. Fără îndoială că romanii şi-au abandonat, de fapt, divinităţile, cu multă vreme înainte ca templele să fie închise şi condamnate la ruină de răspândirea creştinismului. În acest sens, putem spune că ei s-au dovedit necredincioşi neamului şi tradiţiilor lor. Dar ne-am înşela dacă am vedea în viaţa romanilor doar desfrânare, chefuri, cruzime şi trândăvie, fără un alt ideal decât acela de a-şi asigura mai bine plăcerile deşarte. Asemenea oamenilor din toate timpurile, romanii au cunoscut şi practicat alternativ virtutea şi viciul. Poate că tocmai exigenţele înalte ale moralei lor tradiţionale sunt responsabile de reputaţia proastă pe care şi-au făcut-o. Noi, care le putem vedea umbrele mişcându-se printre ruinele oraşelor campaniene, pe dalele uzate ale Forumului şi care putem cântări mărturiile istoricilor romani, ale poeţilor şi ale filosofilor lor, avem dreptul să nu le refuzăm stima noastră.

CUPRINS

Prefaţă 5

Introducere 7

Capitolul I – VIAŢA PRIVATĂ DE LA ORIGINI PÂNĂ LA RĂZBOAIELE PUNICE..... 13

Capitolul II – REVOLUŢIA SPIRITUALĂ ŞI CULTURALĂ DIN SECOLUL AL II-LEA Î.HR... 33

Capitolul III – SECOLUL LUI AUGUSTUS..... 61

Capitolul IV – DE LA NERO LA SEVERI..... 83

Concluzie..... 125

Comenzi şi informaţii la:
Editura CORINT
Difuzare şi Clubul Cărţii CORINT
Str. Teodosie Rudeanu nr. 21, Sector 1, Bucureşti
Tel/fax: 222 19 49, 223 19 28

Format: 16/54x84
Coli tipo: 8

Tiparul executat la:
S.C. Universul S.A. Bucureşti

Romanii nu au încetat niciodată să creadă, până la prăbuşirea Imperiului, că evoluţia moravurilor era, în ultimă instanţă, singura responsabilă pentru întorsătura pe care au luat-o lucrurile. Acest sentiment cuprinde, în mare parte, iluzia că simplitatea antică a fost, de fapt, cauza celor mai importante cuceriri ale Cetăţii. În felul acesta, cu preţul predicării austerităţii, dar nu şi al practicării ei, romanii îşi imaginau că era posibil să schimbe cursul istoriei.

Colecţie coordonată de ***ŞERBAN PAPACOSTEA,***
membru corespondent al Academiei Române

În curs de apariţie:

- *ISTORIA SPANIEI*
  de Pierre Vilar
- *ISTORIA UNIUNII SOVIETICE DE LA HRUŞCIOV LA GORBACIOV*
  de Nicolas Werth
- *ISTORIA IMEDIATĂ*
  de Jean-François Soulet

ISBN: 973-653-077-9